परिच्छेद : एक

१.१. परिचय (Introduction)

विश्वमानचित्रमा दुई ठूला राष्ट्रहरू चीन र भारतका बीचमा सानो राष्ट्रको रूपमा देखिए तापनि नेपालको इतिहासलाई केलाउँदै जाँदा पौराणिक कालदेखि नै यसको आफ्नो छुट्टै सार्वभौमिक गाथा र अस्तित्व रहेको पाइन्छ। जसरी हाम्रो मानव शरीरमा सानो अङ्ग भएर पनि आँखाको ज्यादै महत्त्व छ, त्यसै गरी नेपाल विश्वको शिर सगरमाथाका साथै बुद्धका आँखा पनि भएको देश भएकाले आफ्नै विशेषता र पहिचान हुनु स्वाभाविकै हो। धरातलीय बनावटका हिसाबमा मुख्य गरी हिमाल, पहाड र तराई प्रदेशमा विभक्त रहेको यो मुलुक हालको प्रशासनिक विभाजनअनुसार ५ विकास क्षेत्र, १४ अञ्चल र ७५ जिल्लामा विभाजन गरिएको छ। १४ अञ्चलमध्येको गण्डकी अञ्चलभित्र रहेका ६ जिल्लाहरूमध्येको एउटा पहाडी जिल्ला हो स्याङ्जा।

विक्रमको बाह्रौं शताब्दीको पूर्वार्द्धमा कर्णाली क्षेत्रमा नागराजले खस राज्यको स्थापना गरे भने अभय मल्लको पालामा आएर सो राज्य टुक्रिन गएको कारणबाट नै नेपालमा बाईसी र चौबीसी राज्यहरूको उत्पत्तिको कारकतत्त्व बनेको देखिन आउँछ। पूर्वमा सिमरौनगढ, केन्द्रमा नेपाल मण्डल र पश्चिममा खस राज्य भई नेपालमा ३ वटा शक्ति देखा परेका थिए। यातायात र सञ्चारको असुविधा, भौगोलिक कठिनाइ तथा उच्च प्रशासनिक पदमा बसेका व्यक्तिहरूको महत्वकांक्षाका कारण केन्द्रले कज्याउन नसक्दा पूर्वमध्यकालमा विशाल राज्यको रूपमा रहेको नेपाल उत्तरमध्यकालसम्म आइपुग्दा उपत्यका समेत ३ टुक्रा भई सत्रौं शताब्दीमा नेपालमा ५० भन्दा बढी राज्य हुन पुगे। चन्द, सेन, मल्ल, खाँण, शाह आदि ठकुराई सम्हालेका प्रभावशाली व्यक्तिहरूले गण्डकी प्रदेश (प्युठानदेखि मर्स्याङ्दीसम्म) मा २४ वटा जति राज्यहरू स्थापना गरेका हुनाले यस क्षेत्रको नाम चौबीसी राज्य रहन गएको पाइन्छ।[१]

चौबीसे राज्यहरूमध्ये हालको स्याङ्जा जिल्लाभित्र मुख्य ४ वटा राज्यहरू पर्दथे। जसमा भीरकोट, गह्रौंकोट, सतौंकोट र नयाँकोट (नुवाकोट) थिए।

विभिन्न टुक्रे राज्यहरूमा विभक्त नेपाललाई एउटा सूत्रमा बाँधेर राष्ट्रिय अस्मिता

---

१ :ofª\hf, lsrgf;, xfn lrtjg lgjf;L jif{ *# sf rqmaxfb'/ vfF0f;Fu ldlt @)^%÷#÷!(sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

जोगाउने भन्दा एकआपसमा राज्य टुक्र्याउने र सत्ता हात पार्ने दाउपेचले शान्ति र एकताको सट्टा लडाइँ र झगडामै शासकहरू तल्लीन रहेकोले स्वर्णयुग मानिने लिच्छविकाल तथा जयस्थिति मल्लको सुदृढ नेपाल अन्ततः विखण्डित हुन पुग्यो । यस्तो परिस्थितिमा स्थानीय शासकद्वारा स्थापित भुरेटाकुरे राज्यहरूलाई एक बनाउने प्रयास पाल्पाली सेन राजा मणिमुकुन्द सेन र उनका उत्तराधिकारीहरूद्वारा भए तापनि स्थिरता भने पाउन सकेन । आखिर एकीकृत नेपालको जन्म दिने कार्यलाई मूर्त रूप दिनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने वंश शाह वंशको उदय चौबीसे राज्यहरू मध्येको भीरकोट राज्यबाट भयो ।

उपर्युक्त आधारमा मध्यकालीन चौबीसे राज्यहरूमध्ये भीरकोट राज्यको महत्त्व र स्थान सर्वोपरी रहेको छ, किनभने विशाल नेपालको निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने शाहवंशको मूल थलो भीरकोट थियो । शाहवंशका पूर्वजहरूका बारेमा उठ्ने गरेका विभिन्न मतहरूमध्ये एउटा मतअनुसार भारतको चित्तौरगढका राजपुतहरू मुस्लिम आक्रमणबाट आफ्नो सुरक्षाका लागि उत्तरको मध्यपहाडी प्रदेश हुँदै कालीगण्डकीको प्रसवण क्षेत्रमा प्रवेश गरी रिडीघाट (रुरुक्षेत्र) पूर्व लसर्घा क्षेत्रमा अस्थायी बस्ती बसाएका थिए । यिनैका सन्तानहरूले लसर्घाबाट खिलुङ हुँदै भीरकोटमा राज्य स्थापना गरी राज्यलाई अंशवण्डा गर्दा जेठा (खाञ्चा) का सन्तान भीरकोट, गह्रौं, ढोरमै सीमित रहे भने कान्छा (मिञ्चा) का सन्तान सतौंकोट, नयाँकोट, कास्कीकोट, लमजुङ हुँदै गोर्खाबाट पृथ्वीनारायण शाहको पालामा आएर नेपालको एकीकरण आरम्भ भएको थियो ।

उपर्युक्त भनाइबाट नै पुष्टि हुन्छ कि नेपालको इतिहासमा खास गरी आधुनिक एकीकृत नेपाल निर्माणको जग बसाल्ने वंशको प्रथम राज्य भीरकोट नै थियो । हुन त यस कार्यको श्रेय गोरखा राज्यलाई दिइने गरिएको छ। किनभने त्यसको थालनी गोर्खाबाट भएको थियो ।

गोर्खालीहरूको उपत्यका विजय अभियान सम्पन्न भएपछि उनीहरूको ध्यान पश्चिम विजय गर्नेतर्फ अभिप्रेरित भयो । यसै क्रममा वि.सं. १८२७ मा चौबीसे विजयअन्तर्गत कास्की, ढोर, गह्रौं, गृहकोटमा गोर्खालीहरूले सफल आक्रमण गरेको कुरा पछिका अध्यायमा खुलेको छ । नेपालको इतिहासमा महिला नायव रहन पुगेकी वीरङ्गना पृथ्वीनारायण शाहकी जेठी बुहारी (प्रतापसिंह शाहकी जेठी रानी) राजेन्द्रलक्ष्मीको नायवीकालमा नेपाल एकीकरणको अभियानअन्तर्गत वि.सं. १८४२ को युद्धद्वारा विशाल नेपालमा विलय हुनुपूर्व भीरकोट वि.सं. १८४२ सम्म स्वतन्त्र राज्यको रूपमा रहेको थियो भने २०१७ को

'राज्यरजौटा उन्मूलन ऐन' लागू हुने बेलासम्म रजौटा राज्यको रूपमा रहेको थियो । आधुनिक नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण स्थान राख्ने र एकीकरणदेखि राजतन्त्रको अन्त्य भई गणतन्त्र नेपालसम्म आइपुग्दाका शासकहरूकै मूल थलो भीरकोटको बारेमा हालसम्म गहन अन्वेषण नहुनु र सामान्य प्रसङ्गमात्रमा सीमित राखिनु अवश्य पनि जिज्ञासाको विषय हो । भीरकोटमा शाहहरूको राज्य स्थापना र विस्तार कसरी भयो भन्ने जस्ता गहनतम विषयमा शोध गर्नुपर्ने तथा त्यसका लागि भीरकोट राज्यका बारेमा अनुसन्धान गरिनुपर्ने आवश्यकतालाई महसुस गरी यो शोधपत्र पेश गरिएको छ ।

यिनै विविध कारणहरूबाट शोध-प्रस्तावको आधारमा भीरकोट राज्यको ऐतिहासिकता र यससँग जोडिन पुगेका राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृति र धार्मिक पक्षको समेत यथासक्य सत्य-तथ्य पत्ता लगाई प्रकाशमा ल्याउने जमर्को गरिएको छ ।

१.२. **समस्याको कथन (Statement of the problem)**

उत्तरमध्यकालीन नेपालका बाईसी र चौबीसी राज्यहरूका आ-आफ्नै ऐतिहासिक महत्त्व र विशेषताहरू रहेका छन् । चौबीसी राज्यहरूअन्तर्गत पर्ने भीरकोट राज्यको पनि आफ्नै ऐतिहासिक महत्त्व रहनु स्वाभाविकै हो । किनभने विशाल नेपाल निर्माण गर्ने शाह वंशको नेपालमा राज्य स्थापनाको श्रीगणेश यहींबाट भएको थियो । यस राज्यको बारेमा अनुसन्धान गरी प्रमाणिक इतिहास हालसम्म प्रकाशमा नआएको हुँदा नेपालकै इतिहासको महत्त्वपूर्ण अङ्ग लोप हुन जाने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन । यसर्थ भीरकोट राज्यको इतिहासलाई पुष्टि गर्ने विभिन्न स्रोतहरू (सनदपत्र, लालमोहर, धर्मपत्र, गुठीलगत आदि) को अध्ययन अनुसन्धान गरी उक्त स्रोतहरूका आधारमा ऐतिहासिक दस्तावेज तयार पार्नु नै यस शोधका प्रमुख समस्याहरू देखा पर्दछन् । जसलाई बुँदागत रूपमा निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ -

१. शाहवंशपूर्व भीरकोटको राज्य अवस्था कस्तो थियो ?
२. उनीहरू भीरकोटमा कसरी र कहाँबाट आए ?
३. भीरकोटमा शाहवंशको राज्य स्थापना कसरी भयो ?
४. शाहकालीन भीरकोटको राज्यव्यवस्था कस्तो थियो ?

५. चौबीसेअन्तर्गत छिमेकी राज्यसँग भीरकोटको सम्बन्ध कस्तो थियो ?

६. तत्कालीन समयमा भीरकोट राज्यको राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्था कस्तो थियो ?

१.३. अध्ययनको उद्देश्य (Objective of the Study)

यस शोधकार्यका उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्-

क) भीरकोट राज्यको परिचय दिनु,

ख) भीरकोटमा शाहवंशको आगमन, राज्य स्थापना, राज्य विस्तार र राज्य सञ्चालनबारे उल्लेख गर्नु,

ग) भीरकोट राज्यको राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको चित्रण गर्नु ।

१.४. शोधविधि (Methodology)

यो शोधपत्र मुख्यतः निम्न विधिमा आधारित भएको छ :

१.४.१. **प्राथमिक स्रोत** (Primary Source)

(क) शीलालेख, सनद, लालमोहर, ताम्रपत्र, गुठी व्यवस्थासम्बन्धी कागजातहरू र गढीमा पाइएका पुराना हतियार, घण्ट, इँटा, टालीलगायतका सामग्रीहरू ।

(ख) स्थलगत भ्रमण (Field Observation) : सम्बन्धित कोटका बारेमा विशेष जानकारी भएका विज्ञहरू, भीरकोट राज्यका राजखलकका वर्तमान पिंढीहरू, गुठी व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरू, नित्य पूजारीहरूसँगको साक्षात्कारमा आधारित रहको छ ।

(ग) प्रश्नावली वितरण र उत्तर संकलन ।

१.४.२. **सहायक स्रोतहरू** (Secondary Source)

भीरकोट राज्यसँग सम्बन्धित कोट, गढी, मन्दिर, गुठी आदिको बारेमा प्रकाश पार्ने किसिमका प्रकाशित पुस्तकहरू, लेख, रचना, पुस्तकालय तथा अभिलेखहरूमा रहेका रेकर्ड र तथ्याकहरूको अध्ययन ।

यो शोधपत्र अन्वेषणात्मक र विश्लेषणात्मक प्रकृतिको छ ।

१.५. पूर्वकार्यको समीक्षा (Review of the Literature)

नेपालमा शाहवंशको आगमन, वंशावली, राज्य स्थापना र राज्य विस्तार तथा शाहवंशका प्रमुख राजाका बारेमा कलम चलाउनुहुने विद्वान्, इतिहासकार तथा लेखकहरूलाई भीरकोटमा नपुगी सुखै छैन । त्यस कारण भीरकोटका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न तरिकाले फरक-फरक शैली र ढङ्गबाट आफ्नो लेखन, पत्रपत्रिकाका लेख तथा सन्दर्भमा भीरकोटका बारेमा प्रकाश पार्ने कोशिस गर्नुभएको छ, जसलाई उल्लेख गर्दा निम्नअनुसार हेर्न सकिन्छ :

इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यद्वारा लिखित 'श्री ५ महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी'[२] नामक पुस्तकमा शाहवंशको पुर्खाका सम्बन्धमा जैन खानले लसर्घामा अस्थायी बसोबास जमाएको र पछि त्यहाँबाट खिलुङ हुँदै भीरकोटमा ठकुराईको जग बसाएको भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।

अंग्रेज लेखक हेमिल्टनद्वारा लिखित 'An Account of the Kingdom of Nepal'[३] मा चौबीसे राज्यका बारेमा जानकारी दिँदा भीरकोटको उल्लेख गर्दै यस आसपासका चौबीसे राज्य र तिनीहरूसँग भीरकोटको सम्बन्धका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

प्रा.डा. राजाराम सुवेदीको 'कास्की राज्यको इतिहास'[४] नामक पुस्तकमा भीरकोटे राजाहरूका नाम र शासन सम्बन्धमा प्रकाश पार्ने कोशिस गरिएको छ ।

महेश्वर शर्माद्वारा लिखित 'जैन खाँण'[५] नामक ऐतिहासिक उपन्यासमा शाहवंशको नेपाल आगमनदेखि राज्य स्थापनासम्मका कुराहरू उल्लेख गरिएका छन् ।

गण्डकी सामाजिक गुठी, काठमाडौंद्वारा स्याङ्जामा आयोजित गोष्ठीमा राजाराम सुवेदीले प्रस्तुत गर्नुभएको कार्यपत्र 'स्याङ्जाको इतिहास'[६] मा भीरकोट राज्यको राजनैतिक पक्षका बारेमा प्रकाश पार्ने कोशिस गरिएको पाइन्छ ।

---

२ afa'/fd cfrfo{, *>L % a8fdxf/fhflw/fh k[YjLgf/fo0f zfxsf] ;+lIfKt hLjgL*, >L % a8fdxf/fhsf ;+jfb ;lrjfno, /fhb/af/ g]kfn, bf];|f] ;+= @)^! .

३ F.B. Hamilton, *An account of the Kingdom of Nepal*, New Delhi, Manju Publishing House: 1971.

४ /fhf/fd ;'j]bL, *sf:sL /fHosf] Oltxf;*, sf7df8f}+M ljBfyL{ k':ts e08f/, @)^) .

५ dx]Zj/ zdf{, *h}g vfF0f*, :ofª\hfM cf:yf k|sfzg, @)^! .

६ /fhf/fd ;'j]bL, *:ofª\hfsf] Oltxf;*, u08sL ;fdflhs u'7L, sf7df8f}+åf/f :ofª\hfdf cfof]lht uf]i7Ldf k|:t't sfo{kq, @)^) -ck|sflzt_

डा. दिलबहादुर क्षेत्रीद्वारा लिखित ‘Documents on Nepal’[७] मा अनेकौं डकुमेन्टहरू प्रस्तुत गर्नुका साथै भीरकोट राज्यका शक्तिपीठ र गुठी लगतका बारेमा पनि लेखिएको छ ।

दिलिपप्रताप खाँणद्वारा संकलित ‘खाँण, शाह र शाही’[८] वंशावलीमा भीरकोटे राजाहरूको वंशवृक्षको उल्लेख छ ।

डा. राजाराम सुवेदीद्वारा प्रस्तुत पुरातत्त्व विभागको मुखपत्र ‘प्राचीन नेपाल’[९] को नं. १५२ मा भीरकोट र यहाँका शासकहरूका नाम र संक्षिप्त कार्यका बारेमा प्रकाश पार्ने कोशिस गरिएको छ ।

चन्द्रकान्त पौडेलद्वारा प्रस्तुत त्रि.वि. इतिहास तथा संस्कृति विभाग पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा २०५९ मा पेश गरिएको ‘कास्कीकोटको इतिहास’ नामक एम.ए. थेसिसमा भीरकोटका बारेमा सामान्य चर्चा परेको छ ।

चक्रबहादुर खाँण ठकुरीद्वारा लिखित ‘खाँण ठकुरी वंशावली’[१०] मा भीरकोटको सिमाना र राजाहरूको वंशावलीको उल्लेख छ ।

बालचन्द्र शर्माको ‘नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा’[११] मा भीरकोटको बारेमा सामान्य चर्चा परेको छ भने शाहवंशको मूलथलो ढोर भएको व्यहोरा परेको छ ।

उपर्युक्त परिप्रेक्ष्यमा भीरकोटको उल्लेख गर्दा खिलुङकोट तथा खिलुङकालिका मन्दिरका बारेमा सबैजसो लेखकहरू सामान्य चर्चा बाहेक गहिराइमा पुग्ने प्रयास गरेको पाइएन । जबकि भीरकोटको रजाइँमा ठकुराईको स्थापना खिलुङबाट भएको र पछिमात्र भीरकोटमा गढ तथा मन्दिर र जगतपुरमा मुकाम निर्माण गरिएको हो ।

विभिन्न व्यक्तिहरूले भीरकोट राज्यका बारेमा केही हदसम्म प्रकाश पारेका भए पनि समग्रमा प्रकाश पार्ने प्रयास कसैबाट पनि भएको छैन । अतः यहाँ भीरकोट राज्यका बारेमा

---

७ Dil Bahadur Kshetri, *Documents on Nepal*, Pokhara: Parbati Chhetri, 2055 B.S.

८ lblnkk|tfk vfF0f, *j+zfjnL -vfF0f, zfx, zfxL_*, :ofª\hf M sljtf vfF0f, Unf]an ckm;]6 k|];, @)^) .

९ /fhf/fd ;'j]bL, k'/ftTj ljefusf] d'vkq, *k|frLg g]kfn*, g+= !%@ .

१० rqmaxfb'/ vfF0f, *vfF0f 7s'/*L j+zfjnL, sf7df8f}+M of]u]Gb|axfb'/ vfF0f, ;'k|jfx k|sfzg k|f=ln=, @)^) .

११ afnrGb| zdf{, *g]kfnsf] P]ltxfl;s ?k/]vf* jf/f0zLM s[i0fs'df/L, @)@@ .

प्रमाण/स्रोतहरू जुटाउन सकिएसम्म प्रमाणहरू जुटाई विविध पक्षमा प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.६. अध्ययनको महत्त्व (Justification of the Study)

यस अध्ययनको महत्त्व निम्नअनुसारको रहेको छ :

(क) नेपालमा लामो समयसम्म शासन गरेको शाह वंशको मूलथलो भीरकोट राज्यको इतिहास हालसम्म छायाँमा परेकाले प्रमाणका आधारमा प्रकाशमा ल्याउनु ।

(ख) भीरकोट राज्यमा रहेका ऐतिहासिक, पुरातात्विक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पर्यटकीय पक्षहरू जो लुप्तप्रायः अवस्थामा पुगेका छन्, तिनीहरूलाई प्रकाशमा ल्याउनु ।

(ग) नेपालको क्षेत्रीय इतिहासलेखनको चौतारीमा ढुङ्गा थप्नु ।

(घ) भीरकोट र शाहवंशका बारेमा जिज्ञासु वर्गलाई सहयोग पुऱ्याउनु ।

१.७. अध्ययनको सीमा (Limitation of the Study)

समय-समयमा विशाल र सीमित तथा छोटो समयमा राज्य विस्तार र विलय भइरहने चौबीसे राज्यहरूको विस्तृत अध्ययन गर्न यस अनुसन्धानको छोटो अवधिले भ्याउन नसक्नु स्वाभाविकै हो । अर्कातर्फ कुनै पनि अनुसन्धानको निश्चित सीमा निर्धारण गरिएन भने अनुसन्धान कार्य अव्यवस्थित तथा जटिल हुन जान्छ । यसर्थ यस अनुसन्धानको पनि भीरकोट राज्यको ऐतिहासिक, राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक पक्षको बारेमा प्रकाश पार्नुमै सीमित गरिएको छ ।

१.८. अध्ययनको संगठन

यो शोधपत्र ६ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ ।

परिच्छेद : एक

यस परिच्छेदमा परिचय, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, शोधविधि, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको महत्व, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको सङ्गठन रहेका छन ।

परिच्छेद : दुई

यस परिच्छेदमा भीरकोट राज्यको राजनैतिक अवस्था, भीरकोट राज्यको नामकरण, शाह शासनकालपूर्व भीरकोट राज्यको राजनैतिक स्थिति, शाह (खान) वंशको खिलुङ आगमन, भीरकोट राज्यमा शाहवंशको शासन आरम्भ, खाँण (शाह) हरूको संक्षिप्त परिचय, भीरकोट राज्य नेपालमा विलय र नेपालमा विलयपछिका रजौटाहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

परिच्छेद : तीन

यस परिच्छेदमा भीरकोट राज्यको अन्य राज्यहरूसँगको सम्बन्धका बारेमा वर्णन गरिएको छ ।

परिच्छेद : चार

यस परिच्छेदमा भीरकोट राज्यको सामाजिक अवस्था, सामाजिक बनौट, जातीय स्थिति, चाडपर्व, धर्म, संस्कृति तथा मठ-मन्दिर, मस्जिद र गुठी व्यवस्थासम्बन्धी व्याख्या गरिएको छ ।

परिच्छेद : पाँच

यस परिच्छेदमा भीरकोट राज्यको आर्थिक अवस्था, राज्यको आयस्रोत, कृषि, पशुपालन, उद्योग र खानी, व्यापारका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद : छ

यस परिच्छेदमा शोधकार्यको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

शोधपत्रको अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्री, परिशिष्टहरू र तस्बिरहरू समावेश गरिएका छन् ।

परिच्छेद : दुई

भीरकोट राज्यको राजनैतिक अवस्था

२.१. भीरकोट राज्यको नामकरण

हालको प्रशासनिक विभाजनअनुसार स्याङ्जा जिल्लाको दार्सिङ दहथुम गा.वि.स. वडा नं. ४ र बानेथोकदेउराली गा.वि.स. वडा नं. १ को सिमानामा सिद्धार्थ राजमार्गअन्तर्गत पर्ने बयरघारी बजारबाट पूर्व-उत्तरतर्फ डाँडाको टुप्पामा उच्च समस्थली जस्तो सानो टापु रहेको छ। जुन स्थानमा हाल भीरकोट बडामौलाकालिका तथा बटुक भैरवका मन्दिर अवस्थित छन्। त्यस स्थानलाई हाल पनि 'भीरकोट' नामबाट चिनिन्छ। सोही स्थानको नामबाट नै तत्कालीन चौबीसे राज्यमध्येको एक राज्यको नाम भीरकोट रहन गएको हो भन्ने भनाइ छ।[१२] यो राज्य शाहवंशीय राजा जैन खाँणले स्थापना गरेको मानिन्छ।

पूर्व, पश्चिम र दक्षिणतर्फ चढ्नै नसकिने भीर रहेको र सो स्थानमा (टापुमा) पुग्न उत्तरतर्फबाट मात्र सकिने भौगोलिक बनावट भएकाले तीनतिरबाट भीरको टापुमा समथर भूमि भएकाले सो ठाउँको नाम भीरकोट रहन गएको हो[१३] भनी एक विद्वान् व्यक्त गर्दछन्। शाहवंशी राजाले राज्य स्थापना पूर्व सो स्थान भुरे टाकुरे राज्यको समेत प्रयोग हुने गरेको र त्यसबखत सो टापुको नाम केघा भन्ने थियो।[१४]

भीरकोट राज्यको नामकरण सम्बन्धमा स्याङ्जाको उत्तरतर्फ दरौं खोला र दक्षिणतर्फ लुब्दीखोलाको बीचबाट एउटा अग्लो डाँडो उठेको छ। शाहवंशका पूर्वजहरूले रिडी-लसर्घा हुँदै यही डाँडाको टुप्पामा मुकाम जमाएको देखिन्छ। जसलाई खिलुङ भनिन्छ। खिलुङबाट आँधीखोला आसपासका गुरुङ र मगरलगायतका गाउँबस्तीहरूलाई अधीन पारी राज्य स्थापना गरेको र पछि राजा मेदिनि खाँणले खिलुङ पूर्वको भीरकोटमा सैन्य गढ र सो

---

१२ @)^%÷)@÷!(df afg]yf]s b]p/fnL–! lgjf;L jif{ &) sf e'jgl;+x clwsf/L IfqL;Fu lnOPsf] cGtjf{tf{af6 k|fKt hfgsf/L .

१३ /fhf/fd ;'j]bL, *sf:sL /fHosf] Oltxf;*, sf7df8f}+M ljBfyL{ k':ts e08f/, @)^), k[= @^) .

१४ rqmaxfb'/ vfF0f, *vfF0f 7s'/L j+zfjnL*, sf7df8f}+ M of]u]Gb|axfb'/ vfF0f, ;'k|jfx k|sfzg, @)^), k[= @! .

स्थानमा कालिका देवीको मन्दिर स्थापना गरेर कोतघरको निर्माण गरेका थिए ।[१५]

२.२. शाहवंशको शासन आरम्भपूर्व भीरकोटको राजनैतिक स्थिति

लिच्छवि शासनकालसम्म नेपालको राजनैतिक अवस्था सुदृढ र एकीकृत थियो । लिच्छविपछि जब मल्लकालको आरम्भ भयो त्यसवेलाका शासकहरूको कमजोरी, भौगोलिक कठिनाइ तथा उच्च पदका कर्मचारीहरूको महत्वकांक्षाका कारण नेपाल टुक्रिन गयो । पूर्व-मध्यकालमा पूर्वमा सिमरावन गढ (सिम्रौनगढ) राज्य बलियो र प्रभावशाली भए तापनि नवौं शताब्दीमा अस्तित्वमा आएको राज्य करिब ३०० वर्षमात्र रही मुसलमानी आक्रमणबाट ध्वस्त भयो र भागेर काठमाडौं गएकी रानीले छोरीज्वाइँ राजा बनाउन सफल भइन् भन्ने कुरा सिम्रौनगढको इतिहासबाट पुष्टि हुन्छ । साथै बाह्रौं शताब्दीमा कर्णाली प्रदेशमा नागराजले स्थापना गरेको विशाल खस राज्य पनि अभय मल्लका पालामा अंशवण्डाबाट टुक्रिन पुगी बाईसी र चौबीसी राज्यको स्थापना हुन पुगेको व्यहोरा अघिल्लो अध्यायमा नै चर्चा भएको छ । पूर्वमध्यकालको अन्त्यतिर रोग नै रह्यो कि नेपालमा विखण्डन । यही विखण्डनको परिणामस्वरुप नै भीरकोट राज्यको स्थाना हुन पुगेको देखिन आउँछ । यसरी विखण्डित नेपालको तत्कालीन परिवेशमा भीरकोटको राजनैतिक अवस्था कस्तो थियो भन्ने सम्बन्धमा महेश्वर शर्माको भनाइ यस्तो रहेको छ :

> … आगन्तुक भुरेटाकुरेभन्दा पहिलेको स्थिति त्यति थाहा छैन । बालकृष्ण पोखरेलका अनुसार टाकुरा भनेको स्वर्ग हो । टाकुरेहरू सुर (देवता) हुन् । टाकुरो भनेको डाँडाको टुप्पो हो । त्यहाँबाट हेर्दा तीन लोक देखिन्छन् (क) आफू उभिएको डाँडो (ख) माथिको आकाश (ग) तलको बेंसी । अग्लो ठाउँलाई स्वर्ग मान्ने अर्थमा नै सम्भवतः तिब्बतलाई त्रिविष्टप (स्वर्ग) भनिएको हुन सक्छ । … तिब्बत ज्यादै जाडो हुनाले 'जडान प्रदेश' कहलाइएको थियो । तिब्बतबाट आएकाहरू यहाँ पनि टाकुरामै बस्न खोज्नु स्वाभाविकै थियो । टाकुरामा जाडो हुनाले टाकुरे बासिन्दालाई 'जाडे' भन्नु पनि अस्वाभाविक थिएन । त्यसैले कतिपय भुरेटाकुरे राजालाई 'जाडे राजा' पनि भनिन्थ्यो । … त्यो वेला नेपाल जंगलैजंगल हुनाले अविकसित तथा

---

[१५] ;']bL, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= @, k[=@^@ .

अर्धजंगली घुमन्ते बासिन्दाको उपस्थिति असम्भव थिएन ।[१६]

भुरेटाकुरेकालपछि नै भीरकोटमा शाहवंशको उदय भएको थियो । अब भुरेटाकुरेको अर्थ र यिनीहरूको राजनैतिक स्थितिका बारेमा चर्चा गरौं । यस सम्बन्धमा स्याङ्जाली साहित्यकार देवीप्रसाद रेग्मी ‘वनवासी’को तर्क यस्तो छ :

> … गण्डकी प्रश्रवण क्षेत्रलाई ‘बाह्र मगरात’ पनि भनिन्छ। यहाँका विभिन्न खोलानालाको नाम ‘डी’ जोडिएको पाइन्छ। मगर भाषामा पानीलाई ‘डी’ भनिन्छ। त्यसकारण प्राचीनकालमा यहाँ मगरहरूको बस्ती र राज्य थियो । चौबीसे राज्यभन्दा अघि यहाँ भुरे र टाकुरे राजा थिए। पहाडका टाकुरामा गुरुङहरू र अलि तल्लो पाखामा मगरहरूको बस्ती गुजुमुज्ज परेर रहेका थिए। गुरुङका राज्यलाई ‘टाकुरे’ र मगरका राज्यालाई ‘भुरे’ भन्ने गरिन्थ्यो। ती राज्यहरूको राज्य व्यवस्था ‘जसको लट्ठी उसको भैंसी’ मा आधारित थियो। खस आर्य समुदायका बाहुन, क्षत्री, घर्ती, खवास, कामी, दमै, सार्कीसमेत दक्षिण र पश्चिमतिरबाट विभिन्न कारणबाट आएर खोला किनाराका बेंसी, खोंच र फाँटमा पारस्परिक सहयोगका आधारमा बगर, टारी बिराउने, खोला र खोल्सामा बाँध बाँध्ने, नहर कुलो बनाउने गर्दै खेत बिराई धानको खेती गर्न लागे। मगर र गुरुङहरू पाखा खेती मात्र गर्दथे। उनीहरूको मुख्य आहारा मकै र कोदो मात्र थियो। बेंसीका बासिन्दाहरू धानको खेती गरी धानको भात खाने तथा अन्य लवाइखवाइ र संस्कारमा पनि धेरै सभ्य थिए ।[१७]
>
> चौबीसे पूर्व भुरेटाकुरे अवस्थामा यस भेगका मगरहरूको पेशा कृषि थियो । जसमा सामा, मकै, कोदो, गिठा माछासँग खान्थे। तत्कालीन समयमा मगरहरूको उच्चस्तरको प्रसिद्ध खाना माछा थियो ।[१८]

भीरकोटमा शाहवंशको शासन आरम्भ हुनुपूर्वको अवस्थाका बारेमा महेश्वर शर्मा लेख्छन् :

> … उत्तरतिरबाट आएका प्रथम आगन्तुक राई, लिम्बू, सेर्पा, लामा, तामाङ, मगर,

---

१६ dx]Zj/ zdf{, *:ofa\hfsf] rf}aL;] /fHodf ?dlnFbf*, :ofa\hf M cf:yf k|sfzg, @)%^, k[= !)–!! .

१७ jflna g=kf=– & cdf{bL z+s/]8fF8f :ofa\hf lgjf;L jif{ ^^ sf b]jLk|;fb /]UdL …jgjf;LÚ n] ldlt @)^%.)&.)% df lbg'ePsf] k|ZgfjnLsf] pQ/af6 k|fKt hfgsf/L .

१८ lsrgf;] /fhfsf ;Gtfg xfn lrtjg e/tk'/ lgjf;L jif{ *# sf rqmaxfb'/ vfF0f;Fu @)^%.)#.!(sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

गुरुङहरू मध्य तथा पूर्व पश्चिम पहाडका उत्तरी भेगमा बसोबास गर्दथे । यिनको वंशविस्तार हुँदै जाँदा गाउँ नै पिच्छे भुरेटाकुरे राज्य खडा भए । आ-आफ्ना समूहले आ-आफ्नै राज्य थापे । यसै क्रममा बाह्र मगरातमा मगरका मात्रै २०० भन्दा बढी राज्य भए । भुरेटाकुरे भनेका बाईसे-चौबीसे राज्य खडा हुनुभन्दा पहिलेका स-साना राज्य हुन् । यिनको राज्य सञ्चालनको स्तर सामान्य किसिमको मुखिया, जिम्मुवालले जिमुवाली चलाएजस्तो थियो । यही भुरेटाकुरे कालमा मुसलमानको आक्रमणबाट जोगिन पौडी गढवालबाट आएका पौडेल पण्डितहरूलाई राज्य चलाउनु थिएन । यी आगन्तुक ब्राह्मणहरूसित भाषा, धर्मसंस्कार, कर्मकाण्ड, पुराणका कथा जस्ता सामग्री थिए । उनीहरूसित सर्वाधिक र तत्काल प्रभाव पार्न सक्ने ज्योतिष विद्या थियो । त्यसैका आधारमा भुरेटाकुरे राजा र उनका रैतीमा राम्रो प्रभाव पार्दै गए । यज्ञयाग, कर्मकाण्ड, पूजापाठ र षोडश संस्कारको सिको सबैले गर्न थाले । यिनीहरू नै सबैका गुरु-धर्मोपदेशक बनेर सबैलाई एउटै सांस्कृतिक, भाषिक सूत्रमा उने । ... भुरेटाकुरे राज्यका स-साना थुम इलाका थिए । फलानो थुम्को ढुंगो वा खोलो, खोल्सो, डिहीदेखि पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण भनेर चार किल्ला तोकिएका हुन्थे ।[१९]

उपर्युक्त भनाइहरूका साथै नेपालको प्राचीन इतिहाससम्बन्धी अध्ययनबाट भीरकोटमा पनि लिच्छविकालपछि र चौबीसेकालपूर्वको राजनैतिक अवस्था स्पष्ट थिएन । राज्यको कुनै सम्प्रभुता र अस्तित्व दीर्घकालीन भएको देखिँदैन । साथै राज्यको सिमाङ्कन पनि स्पष्ट थिएन भन्ने बुझिन्छ ।

२.३. शाहवंशको खिलुङ आगमन

शाहवंशले भीरकोटको ठकुराई हात पार्नुपूर्व कसरी खिलुङ आए भन्ने सन्दर्भमा प्रवेश गर्दा शाहहरूको उत्पत्ति, नेपाल आगमन, खाँण (खाँन) थर धारण सम्बन्धमा स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान् इतिहासकारहरूबीच मतभेद भएको पाइन्छ । इतिहास विवादित नभएर तथ्यपरक र प्रमाणिक हुनुपर्दछ । तसर्थ यहाँ ती विवादित प्रसंगहरूको वर्णनमा अल्मलिनु भन्दा खाँणहरू लसर्घादेखि खिलुङ कसरी आए भन्नेतर्फ बढी केन्द्रित रहने प्रयास गरिएको

---

१९ *P]hg,* k[= !# .

छ । यस सम्बन्धमा राजाराम सुवेदीको अभिमत यस्तो छ :

> स्वस्तिश्रीमन्महाराजा शाहीखानको वंशाली लेखिते : पश्चिम दिसा उज्जैन नगरी मालवदेश क्षिप्रानदी चित्तबरगढका चंद्रवंशी बिक्रमादित्य जोसिद्धराजा थिया तनका पुत्र चल अचल २. भाइपनि जोगसिद्ध थिया तन्का पुत्रवती श्रीराम ४ पुत्र ५० ततै समयमा श्रीमाई इष्टदेवता अम्बिका अत्रिकादेवाता अम्बिकाको पूजाहरू विकासन भइन् र विष्फोटकादि रोग्ले रानीपुत्रसबै वितिगया चल अचल २ भाइपनि मनउदास भै योगमार्गमा प्रवीण भै श्रीप्रयागक्षेत्रमा गै पूर्वदिसावाग्मती छप्पर छाइवस्या श्रीमाइका भक्तिका जोगले माइ प्रसन्न भइन् फलागिरी फूटीअर्को कन्यारूपप्रकट भै बेलिन्. करोवत लाग्या २ भाइका शिरका छुई उतारी अम्बिका हुँ तिमीलाई वरदिन्छु. वरहौ भनी बोलिन्. ताहा देखिन्करजोरी श्रीइष्टदेवीथेवंरमाग्दा भाय" हे भाइ चितवरगढका जाइर सवशत्रुदेखि निर्भर अदापुत्रकालको जय सदातपाइको दर्शन यति वर हामीलाई पाउँ" भन्दा २ भाइप्रति अम्बिका बोलिन् हे राजन् हो मेरा नाम अम्बिका हो. सरदकालमा नवरात्री विधिपूजा वलिहोम यज्ञदान प्रतिष्ठा गर्नु. तिमी २ भाइले भाग्यको वरसिद्ध होला. चैत्राष्टमीमा सोहीभाव राखी श्रद्धासँग पूजा गर्नु र तिमी २ भाइले ब्रतमा मागेको वरसिद्ध होला भनी मर्जिभयो. चितवरंगढमा बढाई भयो. शत्रुवश्य भया. निर्भय भया ... ताहादेषि र्काकडा आइदेवी स्थान बनाई ज्वालाप्रकट भइन्. ताहादेषि कुलपुजाथान बनाया. ताहादेषि कालीकातीरमा आईलसर्घा थानबनाई मुकाम किया.[२०]

शाहवंशका पूर्वज तथा उनीहरूको नेपाल प्रवेशका सन्दर्भमा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको अभिमत यस्तो छ :

> ... गोर्खाली राजवंशका पूर्वपुरुष पहिले भारतम कहाँ थिये तथा कुन समयमा नेपाल पसेका हुन् सो कुरा प्रमाणका अभावले इदमित्थ भन्नु गाहारो छ। तर नेपालका वंशावली तथा राजपुतानाका ख्या दुवैमा यो विषय सम्बन्धी केही अनुश्रुति भेटिन्छन् तथा तिनैका आधारमा यो विषयको यहाँ केही छलफल गरिन्छ। १३०१ मा मर्ने चितौरका राजा समरसिंहका एक जना छोरा गोर्खाली राजवंशका आदिपुरुष हुन् भन्ने टाडको मत छ।

---

२० ;']bL, k"j{jt\, k[= @^!, gf/fo0fk|;fb IfqL, *cfndb]jL / zfxj+z*, :of"\hf M lhNnf k~rfot sfof{no, @)#%, k[= !–% .

राजपुतानाका आधुनिक इतिहासकारको भने इनै समरसिंहका कुम्भकर्ण नामक द्वितीय पुत्रका वंशमा हाम्रो शाह वंशका राजाहरु भयेका हुन् भन्ने मत छ। नेपालमा पनी गोर्खाली राजवंश चितौरका गहलोत वंशको शाखा हो भन्ने विश्वास निकै समय देखी प्रचलित छ। राम शाहका पालामा (आ. १६०६-३६) चित्रविलासले लेखेको गोर्खाली राजाहरुका पाइयेका वंशावली मध्ये सबै भन्दा पुरानो वंशावलीमा शाह राजवंशका पूर्व पुरुष मेदपाट (मेवाड) बाट आयेका हुन् भन्ने लेखियेको छ। पछी-पछी रचना गरियेका संस्कृत तथा भाषा वंशावलीहरुमा नी यही कुराको उल्लेख छ।

शाह राजवंशका आदिपुरुषका विषयमा नेपालका भाषा वंशावलीहरुमा निम्नलिखित आशयको कथा लेखियेको छ। भूपति राणाका भैयाद फतहसिंह राणाकी रुपवती पुत्री सनदरका रुपमा आशक्त भयेर बादशाह अकबरले तिनीसँग विवाह गर्न खोजे तर राणाले सो प्रस्ताव स्वीकार न गर्दा अकबर बादशाहले चितौर माथी आक्रमण गरे तथा त्यो आक्रमणको परिणामस्वरुप धेरै राजपुतहरु मारिँदा भूपतिका कांछा छोरा मन्मथ उज्जैन आई बसे। ई मन्मथका नाती भूपाल दाज्युसँग मेल न हुँदा १४९५ मा रिडीको बाटो खिलुङ्ग (पाल्पा जिल्ला) गै बसे। यसरी खिलुङ्ग गै बस्ने भूपाल शाह वंशका प्रवर्तक हुन्। भाषा वंशावलीहरुको यो कथा समरसिंहका छोरा रत्नसिंह तथा पद्मिनी सम्बन्धी प्रसिद्ध कथा तथा अलाउद्दीन खिलजीले १३०३ मा चितौर आक्रमण गरेका कुराको बिग्रेको रुप हो भन्ने अनुमान हुन्छ। अलाउद्दीन खिलजीले चितौरका गहलोत राजालाई हराई मालवा, मांडु, उज्जैन, धारा, चन्देरी आदि स्थान जीतेथे औ ई ठाउँमा शासकहरुलाई आफ्नो अधीनता स्वीकार गर्न कर लायेथे। उपर्युक्त स्थानका राजाहरु सबै राजपुत थिये औ अलाउद्दीनको यो विजय राजपुत शक्तिका निमित्त अत्यन्त घातक प्रमाणित भयो। यसरी उत्तर भारतका राजपुत राजाहरु खिलजी द्वारा पराजित भै राजपुत गौरव चूर्ण भयेका समयमा आफ्नो धर्म तथा मानको राक्षा गर्न देश त्याग गरी अन्यत्र जानु अस्वाभाविक छैन। हाम्रा वंशावलीहरुको उपर्युक्त वर्णन बाट पनी राजपुतानाका ख्यातहरुको समरसिंहका छोरा कुम्भकर्ण वा उनका अर्कै कुनै भाई चित्तौर छोडी हिँडेको

तथा उनका कोही सन्तान पहाड पसी वहाँ शाह वंशको प्रवर्चन गरेको कुराले समर्थन प्राप्त गर्छ ।

... गोर्खाका शाह राजाहरुका वंशका विषयमा यहाँ केही विचार गर्नु अनुपयुक्त न होला । पौराणिक कालमा क्षत्रियहरुका दुई वंश प्रसिद्ध थिये । ती सूर्य तथा चन्द्र वंश हुन् । ई दुई बाहेक त्यो कालमा यौटा अर्को यदु वंश थियो तर यदु वंश पनी चन्द्र वंशको शाखा हो । अयोध्यापति रामचन्द्र सूर्य वंशी थिये तथा रामायणमा सूर्य वंशी राजा रामचन्द्रका पराक्रमको वर्णन छ । महाभारतमा वर्णित पाण्डव तथा कौरवहरु चन्द्र वंशी राजा हुन् । सूर्य वंश वा चन्द्र वंशका क्षत्रियहरुको प्राचीन कालमा हिन्दु सामाजिक व्यवस्थामा बडो आदरणीय स्थान थियो । चौधौं शताब्दि अघी करनालीका तटको प्रदेशमा राज्य गर्ने मल्ल राजाहरु आफुलाई सूर्य वंशी भन्थे तथा उसै गरी नेपाल उपत्यकामा राज्य गर्ने मल्ल राजाहरु पनी आफुलाई सूर्य वंशी भन्थे ।

चितौरका गहलोत वा सिसोदियाहरुको भारतमा सबै भन्दा असल सूर्य वंशी क्षत्रियमा गणना हुन्छ । हाम्रो गोर्खाको शाह वंश चित्तौरको यही गहलोत वंशको यौटा शाखा हुनाले शाह वंश सूर्य वंश हुनामा केही सन्देह छैन । शाह वंशको सबै भन्दा पुरानो वंशावलीका लेखक चित्रविलासले शाह वंशलाई सूर्य वंशी भनी न हालेको भये ता पनी इनीहरु चित्तौरका (चित्रकूट) क्षत्रिय हुन् भनेका कुरा बाट शाह वंश सूर्य वंशी प्रमाणित हुन्छ । चित्रविलासका समयका धरणीधर शर्माले समभवतः राम शाहका पालमा नै लेखेको गोरक्ष राजवंशावलीमा स्पष्टतया शाह वंशलाई सूर्य वंश भनेको छ (श्री सूर्यान्वयतो जातो) । पृथ्वीनारायण शाहका समसामयिक कवि ललिततावल्लभले आफ्नो भक्त विजय खण्ड काव्यका आरम्भममा पृथ्वीनारायण शाहका प्रपितामह पृथ्वीपति शाहको जन्म सूर्य वंशमा भयेको हो भनी लेखेको छ ।

... यस्तो भये ता पनी पछीका पण्डितहरुले गोर्खाको शाह वंशलाई चन्द्रवंशी भनी भन्न थालेको कुरा चाल पाइएको छ । यसको कारणको पनी यहाँ अनुमान गर्नु उचित छ । हाम्रा वंशावलीहरुमा शाह वंशका पहाड पस्ने

पूर्वपुरुष भूपालका बाजेलाई उज्जयिनीबाट गयेको भनेको छ। मालवामा धेरै काल सम्म परमार वा पवाँर वंशका राजपुतहरुको शासन थियो। परमारहरु अग्नि वंशका राजपुत हुन्। मालवा वा उज्जैन बाट मन्मथ पहाड पसेको हुनाले हेमिल्टनले उनीहरु परमार वा पवाँर हुन् भन्ने ठानी शाह वंश उत्तम क्षत्रिय कुलका होइनन् भन्न पनी सम्भव छ। तर मन्मथ मालवामा बस्नाले मात्र उनको सूर्य वंश लोप हुने कुरो होइन। पछीका हाम्रा पण्डितहरुले पनी शाह वंशलाई चन्द्र वंशी भन्नाको कारण पनि विचरणीय छ। विभाजित नेपालका मल्ल राजाहरु आफुलाई सूर्य वंशी भन्थे तर पहाडाका क्षत्रियहरु सित उनीहरुको कुनै सामाजिक सम्बन्ध थियेन। यो कारणले पहाडका क्षत्रियहरुका दृष्टिमा उनीहरु आफ्नो वर्ग भन्दा बाहिरका व्यक्ति थिये। यो विचारलाई उपत्यकामा प्रचलित अरु अनेक व्यवहारले पनी पुष्टि गर्थे। फेरी उपत्यकाका सूर्य वंशी हूँ भन्ने क्षत्रिय राजाहरुलाई पृथ्वीनारायण शाहले विजय गरेका थिये। यो कुराले गर्दा नेपालका सूर्य वंशी राजाहरु माथी विजय प्राप्त गर्ने गोर्खाका शाश वंशी राजाहरु कसरी सूर्य वंशी हुनु सम्भव छ भनी उनीहरु चन्द्र वंशी हुन् भनी कल्पना गरिनु पनी असम्भव छैन।[२१]

बाबुराम आचार्यका अनुसार-

....कालीगण्डकीको रिडीघाटदेखि वारिपट्टि यस नदीका बायाँ किनारामा रहेको वैघा नामक डाँडामा लसर्घा नामक एक सानो बस्ती रहेको छ। त्यहीँ आएर जैन खाँणले पहिला अल्पकालीन स्थायी बास जमाएको देखिन्छ। थोरै वर्ष पछि यिनले उत्तरतिर हटेर आँधीखोलाका दायाँ किनारामा खिलुङ नामक बन्जर जमिन आवाद गरी रैती रसाइँ बोलाएर भीरकोट नामक ठकुराइको जग बसाएको देखिन्छ।[२२]

शाह वंशको खिलुङ आगमनका सम्बन्धमा महेश्वर शर्माको लेख यस्तो छ :

... जैन खाँण लसर्घाबाट बीचका राज्य (हालको गह्रौंकोट) छोडेर एकैचोटि खिलुङ पुग्नुको राजनीतिक कारण थियो। गह्रौंसित पाल्पा जोडिएको र पाल्पाले गह्रौंलाई दुःख दिने गरेको इतिहास उनले सुने-बुझेका थिए।

---

२१ ;"o{ljqmd 1jfnL, *k[YjLgf/fo0f zfx,* bflh{lnª M g]kfnL ;flxTo ;Dd]ng, ;g\ !(&^, k[= %–!) .

२२ afa'/fd cfrfo{, *k[YjLgf/fo0f zfxsf] ;+lIfKt hLjgL,* >L % a8fdxf/fhlw/fhsf ;+jfb ;lrjfno /fhb/af/M bf];|f] ;+:s[/0f, @)^! k[= % .

> ....अर्को कुरा सोरेकले सेरुङ्गालाई हराएको लडाइँको कथा पनि उनलाई थाहा थियो अर्थात् गह्रौंसँग हारेपछि भीरकोटले बलियो राजाको खोजी गरिरहेको पनि उनले बुझेका थिए। ...जैन खाँण खिलुङ आउनुलाई त्यस बेलाको राजनीतिक स्थिति विचार गर्दा उनले सुरक्षित अवतरण खोजेको बुझ्न सकिन्छ।[२३]

यसबारेमा राजाराम सुवेदीको अर्को लेख यस्तो छ :

> भीरकोट राज्यको नालीबेली खोज्दै जाँदा कालीगण्डकीको रिडीघाटदेखि पूर्वतर्फ बायाँ किनारामा रहेको वैघा (ओइघा) भन्ने ठाडो डाँडामा लसर्घा भन्ने सानो बस्तीमा पुग्नुपर्ने हुन्छ। त्यसै ठाउँमा केही काल बस्ती बसी उत्तरतिर लागेर आँधीखोलादेखि पश्चिमतिरको खिलुङ नामक क्षेत्र बाँझो र बस्नलायक ठानी रैती साथ जैन खाँणले बस्ती बसालेका थिए।[२४]

भूपालले त्यस बेला त्यस क्षेत्रको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा भौगोलिक सुगमतालाई समेत विश्लेषण गरेर लसर्घादेखि उत्तरतर्फ स्थानान्तरण हुँदा उपयुक्त हुने सो स्थान बनाए। यस विषयमा चक्रबहादुर लेख्दछन्, "...स्याङ्जाको लसर्घा भन्दा भौगोलिक सुगमता र उब्जालु जमिनसमेत भई मानववस्ती घना भएको क्षेत्र भएको हुँदा यिनी खिलुङतर्फ स्थानान्तरण गर्ने दृढ निश्चय गरे।"[२५] उनी थप भन्दछन्,

> वैघाका मगर र खिलुङका मगरबीच नाता सम्बन्ध भएकाले सोही सम्बन्धमार्फत खिलुङसँग जैन खाँणको आवत-जावत बढ्यो। मगरका ज्वाइँ भएकाले उनको राज्य स्थापना गराइदिने इच्छाले लसर्घाका (कार्कीको ?) सल्लाहअनुसार खिलुङ पठाइएका थिए। जसअनुसार शिकारीको रूपमा आँधीखोलाको किनारैकिनार खिलुङ आइपुगेका थिए। खिलुङ आइपुगेपछि जैन खाँणले आफ्नो सोचाइ पूर्ण भएको र आफूले सोचेजस्तो हुनुमा पितृको

---

२३ dx]Zj/ zdf{, *h}g vfF0f*, :ofª\hfM cf:yf k|sfzg, @)^! k[= #* .

२४ /fhf/fd ;'j]bL, :ofª\hfsf] Oltxf;, u08sL ;fdflhs u'7Låf/f :ofª\hfdf cfof]lht uf]i7Ldf k|:t't sfo{kq, @)^) -ck|sflzt_, k[= * .

२५ rqmaxfb'/ vfF0f, *vfF0f, 7s'/L j+zfjnL*, sf7df8f}+ M ;'k|jfx k|sfzg, of]u]Gb|axfb'/ vfF0f, @)^), k[= !(.

आशीर्वाद भएको महसुस गरेका थिए ।[२६]

खाँणहरूको भीरकोट आगमनबारे महेश्वर शर्माको अभिमत यस प्रकार रहेको छ :

> ... तत्कालीन अवस्थामा भीरकोटका टाकुरे घले (गुरुङ) राजाको सदरमुकाम हालको सेरुङ्गानामक थुम्कोमा थियो । जुन स्थानमा हाल दहथुम उच्च मा.वि. अवस्थित छ । गह्रौंकोटेको जीत तथा भीरकोटेको पराजय भएका कारण भीरकोटे घले राजा पराजयको पिडाले आफै सेरिएर आत्महत्या गरेका कारण सो स्थानको नाम सेरुङ्गा रहन गएको हो ।[२७]

लसर्घाबाट खिलुङ आगमनका सम्बन्धमा महेश्वर शर्माले 'जैन खाँण' नामक ऐतिहासिक उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

> ......पहिलो दिनको बास बलामडाँडा हालको (श्रीकृष्ण गण्डकी गा.वि.स.) मा थियो । ...लसर्घाबाट पुऱ्याउन गएकाहरू भोलिपल्ट फर्के । जैन खाँणचाहिँ अगाडि बढे । त्यो दिनको बास तुलसीभन्ज्याङको फेदीमा एक जना जैसी बाहुनको घरमा भयो । अर्को दिन बिहान करादीको उत्तरी पाटो आम्बोटमा खाना खाएर साँझ बास बस्न भुमरे पुगे । भुमरेमा दुई दिन सम्म मुकाम भयो । त्यसपछिको बास दार्सिङ लामाचौरमा थियो । के विचारले हो कुन्नि ! जैन खाँणले दार्सिङ मै थर्पु हालेर बसे । उनले थर्पु हालेको ठाडो ओडारे हो ।[२८]

यस प्रसङ्गमा वालिङ न.पा.का पूर्व उपमेयर दिलिपप्रताप खाँणको भनाइ यस्तो रहेको छ :

> जैन खाँण लसर्घामा बस्दा देखि नै राज्य विस्तार स्थापना गर्ने सोचमा थिए । किनभने राजपुत भएका हुनाले र साथमा प्रशासकहरू पनि रहेकाले उनमा राजकीय गुणहरू विद्यमान थिए । सामरिक दृष्टिले हेर्दा पाल्पा राज्य बलियो थियो भने त्यहाँ जोडिएको गह्रौं राज्य तुलनात्मक रूपमा भीरकोट भन्दा बलियो देखिएको थियो । तसर्थ लसर्घाबाट गह्रौं भन्दा भीरकोट

---

२६ rqmaxfb'/ vfF0f;Fu ldlt @)^%.)#.!(df e/tk'/df ul/Psf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

२७ dx]Zj/ zdf{;Fu ldlt @)^%÷#÷@@ df sf7df8f}+df ul/Psf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

२८ zdf{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= !@, k[= %)–%! .

कमजोर भएकाले सो स्थान उपयुक्त हुने ठहराए। तत्कालीन अवस्थामा खिलुङमा गुरुङको राज्य थियो। भीरकोट क्षेत्रमा १६ थर र ४ थर नामक टुक्रा-टुक्रा टाकुरे राज्यहरू थिए।[२९]

इ.सं.१४९५ मा भारतमा भएको मुसलमानी आक्रमणको सामना गर्न नसकी लखेटिइएका खाँण ठकुरीहरूका पूर्वज नेपालको कालीगण्डकी प्रस्रवण क्षेत्रअन्तर्गत रिडिघाट (रुरुक्षेत्र) पूर्व लसर्घादेखि खिलुङमा आई बसेका र इ.सं. १५०१ मा भीरकोट राज्य स्थापना गरी शाहवंशको राज्य व्यवस्थाको सुत्रपात गरे भन्ने सन्दर्भमा इतिहासविद् दिलबहादुर क्षत्रीको फरक अभिमत छ। निजको भनाइअनुसार,

> ... शाहवंशका पूर्वज भारतको मुसलमानी आक्रमणको सामना गर्न नसकी इ.सं. १४९५ तिर नेपालको गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्र अन्तर्गत रिडीघाट पूर्व लसर्घामा रही इ.सं. १५०१ मा भीरकोटमा आफ्नो वंशको राज्य स्थापना गरे भनी आजसम्म लेखिएको इतिहासलाई गहिरिइएर विचार गर्दा त्यो अवधारणा सत्य सावित हुनसक्ने देखिँदैन। किनकि विदेशबाट लखेटिइएको परिवार जसको लसर्घा आगमन पाँच-छ वर्ष मात्रै भएको छ, ले यति छोटो समयमा सत्ता कब्जा गर्नु स्वाभाविक र पत्यारिलो लाग्दैन। मगराँत क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने भीरकोट थुम राज्य मगराँत समुदायकै मुख्यौली राजाको शासन एवं व्यवहार, आचरणबाट असन्तुष्ट सोही समुदायलाई आफ्नो प्रभावमा पारी सोही समुदायकै व्यक्तिले आफ्नो शासन स्थापना गरेको हुन सक्तछ कि त पृथ्वीनारायण शाहका वंशजहरू साँच्चिकै भारतको चितौरगढबाट आएकै हुन् भने उनीहरु इ.सं.१४९५ भन्दा धेरै पहिले गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्रमा आई बसोबास गरेको हुनु पर्दछ। जसको कारण समाजमा आफ्नो प्रभाव स्थापित गर्न सकी अन्ततः राज्य स्थापना गर्न सकेको होस्।[३०]

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न इतिहासकार तथा स्थानीय जानकारहरूको विचारमा खिलुङ आगमनको कारण, तरिका, समय र तिथिमितिमा सामान्य फरक मत पाइए तापनि वैघाबाट खिलुङ्मा आएको र यसै स्थानबाट शासन आरम्भ भएको कुरामा भने कुनै शंका

---

२९ *P]hg .*

३० lbnaxfb'/ IfqL;Fu ldlt @)^%÷!)÷!# df kf]v/fdf ePsf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

छैन । किनभने भौगोलिक बनावटका हिसाबले हेर्दा खिलुङको डाँडो अचम्मको छ । बयरघारी बजारबाट पश्चिमतर्फ आँधीखोला तरेर करिब १ घण्टा उकालो चढेपछि कोलेडाँडाको रोकाहा बस्तीनेर पुग्ने बेलामा अत्यन्त सुन्दर स्थल रहेको समथर टापु छ । त्यस क्षेत्रलाई हाल पनि सुन्दरचौरको नामले पुकारिन्छ । सुन्दरचौरबाट उत्तरतर्फ जंगलको बाटो हुँदै डाँडै डाँडाको उकालो पुनः १ घण्टा पैदल हिँडेपछि खिलुङ नामक अत्यन्त रमणीय गुरुङ बस्ती रहेको छ । त्यस बस्तीको टुप्पामा खिलुङ कालिकाको मन्दिर छ । मन्दिरको चारैतिर तोस खनिएको खाडल अद्यपि देखिन्छ । कालिका मन्दिर परिसरबाट हेर्दा उत्तरतर्फ स्याङ्जाबजार, नुवाकोट, पश्चिमतर्फ ताहुँको लेक र दरौंसिरुबारी, पूर्वमा भीरकोट, बुढाकोट, मनकामना उत्तरको हिमदृश्यसमेत स्पष्ट देख्न सकिन्छ । मन्दिर रहेको ठाउँको फूलबारी भन्दा दक्षिणमा बजकोट नामको चुच्चो परेको डाँडो छ । यस लेकको उचाइ करिब २२०० मिटर रहेको छ । पूर्व-पश्चिम र उत्तरतर्फबाट चढ्न कठिन भएको र दक्षिण तर्फबाट खतरा भएकोले कोटघरको दक्षिणतर्फ तोपखाना राखिएको स्थान अद्यावधि देख्न सकिन्छ । यसरी सुरक्षा, अन्नबाली र शिकारका लागि समेत उपयुक्त रमणीय स्थानमा बसाइ जमाउनु सामरिक दृष्टिकोणबाट अवश्य महत्त्वपूर्ण थियो । २०६५ को बडादशैं (नवदुर्गा) को अष्टमीका दिनमा स्थलगत भ्रमणमा जाँदा मन्दिरबाहिर झुण्ड्याइएको घण्ट जुन वि.सं. १५४४ मा लोकबहादुरले चढाएको भन्ने घण्टमा लेखिएको भेटियो (तस्बिर नं. १) । साथै जंगलमा पुराना ढिकी, जाँता, ओखलका अवशेषहरू पनि भेटियो (तस्बिर नं. २) ।

यसरी भीरकोट राज्यको ठकुराईं खिलुङकोटबाट शुरु भएको थियो भन्ने तर्कलाई पुष्टि गर्ने उपरोक्त आधारहरू पनि सहायक बनेका छन् ।

२.४. भीरकोट राज्यमा शाहवंशको शासन आरम्भ र राज्य विस्तार

शाहवंशको शासन आरम्भपूर्व भीरकोटको राजनैतिक स्थिति कस्तो थियो भन्ने सन्दर्भमा केही चर्चा माथिल्लो शीर्षक (२.२) मा पनि परेको छ । भीरकोट राज्यको क्षेत्रमा विभिन्न समयमा विभिन्न क्षेत्रबाट अनेकौं जातिका मानिसहरू आएका थिए । यहाँका आदिवासी माझी जाति हुन् र उनीहरूको मुख्य पेशा आँधी खोलामा माछा मार्नु थियो । त्यसपछि उत्तरी भीरकोटमा गुरुङहरू र दक्षिणी भीरकोटमा मगरहरूको बस्ती थियो ।[३१]

---

३१ lblnkk|tfk vfF0f;Fu ldlt @)^%.)*.)$ df jflnªdf ul/Psf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

पन्ध्रौं शताब्दिको मध्यतिर भीरकोट क्षेत्रमा टापु र थुम्काहरूमा जिम्माल, मुख्येली राज्य व्यवस्था रहेको र उनीहरू आपसमा लडिरहने भएकाले जनतामा जिउधनको सुरक्षाको चिन्ता थियो । यसबारे वनवासीको भनाइ यस्तो छः

> ...त्यसै अवस्थामा दक्षिण-पश्चिमबाट जैनखाँण सपरिवार यहाँ आइपुगे । उनी ठकुरी थिए । उनमा राजकीय गुण थियो । गाउँ बस्तीका केही टाठाबाठा मानिसहरू र बाहुन पण्डितहरू समेत जम्मा भएर उनलाई नेतृत्व गरिदिने आग्रह गरे । आगन्तुकहरूमा ब्राह्मण पण्डितहरू पनि थिए । उनीहरूले मनुस्मृति र चाणक्य नीति जस्ता नीतिशास्त्रहरू पनि जाने बुझेका थिए । उनीहरूकै सल्लाह सहयोग अनुसार जैनखाँणले भीरकोट ठकुराइको जग बसाएको अनुमान हुन्छ ।[३२]

भीरकोटमा शाह वंशको शासन आरम्भको सन्दर्भमा चक्रबहादुर खाँणले आफ्नो पुस्तक खाँण, ठकुरी वंशावलीमा यसरी उल्लेख गरेका छन् :

> ... भूपाल राणाजी राव दूरदर्शी थिए । यिनी पढेलेखेका, सुझबुझ, सच्चरित्र, धार्मिक र शासकीय गुण भएका अनुभवी, प्रभावशाली व्यक्तित्वका धनी थिए । .... त्यसताकाका सानातिना भुरेटाकुरेहरू पतनोन्मुख हुँदै गएका थिए । यिनी (भूपाल) सैनिक संगठनमा समेत निपूर्ण भएकाले सैनिक संगठनको शुरु गरे । भीरकोटबासीहरूले उनीबाट प्रभावित भई भीरकोटको समुन्नति र सुशासनको लागि यिनलाई राजा बनाउने सोचमा लागे । भीरकोट राज्यको जग बसाल्ने आदि पुरुष भूपाल राणाजी राव हुन् ।[३३]

नेपालमा खाँणहरूको आगमनसम्बन्धमा दिलिपप्रताप खाँण भन्दछन् :

> ... सर्वप्रथम रुरुक्षेत्र (रिडीघाट आइ हालको आलमदेवी गा.वि.स. मा भीमसेनपातीको रुखमा झोलीभित्र रहेकी बेगमाता (वागेश्वरी देवी) कुलदेवीको स्थापना गरी त्यहाँदेखि पूर्व तर्फको भुरे राज्य गह्रौं र टाकुरे राज्य भीरकोटप्रति सामरिक दृष्टिकोणले विश्लेषण गर्दा तत्कालीन अवस्थामा गह्रौंभन्दा भीरकोट कमजोर र शासक पनि अत्यन्त अलोकप्रिय रहेको अवस्थामा कुटनैतिक माध्यमद्वारा

---

३२ b]jLk|;fb /]UdL …jgjf;LÚ ;Fu @)^%.)&.)% df jfln^adf ul/Psf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

३३ vfF0f, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= #, k[= @)–@! .

बिना लडाइँ खिलुङकोटमा गई राज्यको स्थापना गरे । यस कार्यमा पाल्पा राज्यको कुटनैतिक सहयोग थियो ।[३४]

यसै प्रसंगामा महेश्वर शर्माको लेख यस्तो छ :

> ... हालको गह्रौं राज्यको सिमाना नाघेर भीरकोट प्रवेश गरी दार्सिङको ओढारेमा बसेपछि पनि सबैतिर दृष्टि पुऱ्याई भौगोलिक स्थिति समेत विचार गरेर खिलुङको बाँझो जग्गा आवाद गरी बस्ती बसालेका थिए । राज्य स्थापना गरेपछि इष्टदेवीको कोट स्थापना गर्ने चलनअनुसार खिलुङ कालिकाको स्थापना गरे ।[३५]

महेश्वर शर्मा अगाडि भन्दछन्- "जैन खाँण भीरकोट आउँदा भीरकोट र गह्रौंकोटे भुरेटाकुरे राजाहरूबीच आपसी लडाइँ भएको थियो । यस लडाइँमा भीरकोटका घले राजाको पराजय भएका कारण घले राजाले आफै सेरिएर आत्महत्या गरे । यसकारण भीरकोटको गद्दी खाली भएको अवस्थामा त्यहाँका रैतीहरू रिझाई खिलुङ (भीरकोट) को ठकुराई हात पारे ।"[३६]
यस सम्बन्धमा टेकबहादुर श्रेष्ठको लेख पनि सान्दर्भिक नै देखिन्छ । उनका अनुसार,

> ... भीरकोट राज्य स्थापना गर्ने शाहवंशका पूर्वजबारे विभिन्न मत पाइन्छन् । यी मध्ये चितौरका राजपूतहरू आफ्नो सुरक्षाका लागि उत्तरका मध्यपहाडी प्रदेशबाट गण्डकीको प्रश्रवण क्षेत्रमा प्रवेश गरी रिडीघाट पूर्वस्थित विर्घा र लसर्घा प्रदेशमा केही समयसम्म रहेका थिए । यस स्थानको उत्तर-पश्चिमस्थित खिलुङ केही सुरक्षित तथा फराकिलो भएकाले पन्ध्रौं शताब्दीमा जैन खाँणले भीरकोट राज्यको स्थापना गरेका थिए ।[३७]

इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यको मत यस प्रकार छ :

> ... कालीगण्डकीको रिडीघाटदेखि वारिपट्टि यस नदीका बायाँ किनारामा रहेको वैघा नामक डाँडामा लसर्घा नामक एक सानो बस्ती रहेको छ । त्यहीं आएर जैन खाँणले पहिला अल्पकालीन स्थायी बास जमाएको

---

३४ lblnkk|tfk vfF0f;Fu @)^%.)*.)$ df ul/Psf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

३५ zdf{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= !@, k[= %@ .

३६ @)^%.)#.@# df dx]Zj/ zdf{;Fusf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

३७ 6]saxfb'/ >]i7, rf}la;] k|b]zsf] Oltxf;, CNAS sf] k|ltj]bg @)$!, -ck|sflzt_ k[= (%–(& .

देखिन्छ । थोरै वर्षपछि यिनले उत्तरतिर हटेर आँधीखोलाका दायाँ किनारामा खिलुङ नामक बन्जर जमिन आवाद गरी रैती रसाई बोलाएर भीरकोट नामक ठकुराइको जग बसाएको देखिन्छ ।[३८]

यस सन्दर्भमा प्रदिप थापा मगर लेख्छन् :

... यसरी प्रथम राजा ऋषिराज पछि तेत्तीसौं नम्बरमा ठहर्न आउँछन् - राजा भूपति । यिनका तीन भाइछोराहरू थिए - उदयबम, फत्तेसिंह र मनमथ । पछि महोमुद्धीमसँगको भीडन्तमा राजा भूपति र माइला फत्तेसिंह मारिए भने जेठा उदयबमले चित्तोरबाट गई उदयपुर राज्य स्थापना गर्न पुगे । यता कान्छा भाइ मनमथ चाहिँ उज्जैन गए र त्यहाँ उनका ब्रह्मनिका र भूपाल नामका दुई छोरा भए । यी दुई भाइबीच खटपट हुँदा कान्छा भाइ भूपाल पाल्पा हुँदै वर्तमान गुल्मीको रिडी पुगे । जेठा ब्रह्मनिका भने त्यहीँ (उज्जैन) रहे । ...त्यसपछि उनी (भूपाल) रिडीघाट सर्घा ९क्बचबनजब० पुगे । यो हालको स्याङ्जाको लसर्घा फाँटलाई भनिएको हो, जहाँ आज पनि घना मगर बस्ती छ र शतप्रतिशत मगर भाषा बोलिन्छ । यस ठाउँबाट पनि उनी अझै पूर्व हान्निए । त्यो ठाउँ स्याङ्जाकै भीरकोटको किलुँ । ...अब भने भूपाल यसै ठाउँमा बस्न थाले । ....अनि यिनले यहींकै मगर महिलासँग विवाह गरेर दुई भाइ छोरा पनि भए । तिनीहरूको नाम कराङ्च (जेठो) र मारच (कान्छो) राखियो । उमेर पुगेपछि यी दुई भाइले पनि आपुङ्गी राज्य व्यवस्था कायम गरे । कराङ्चा (खाञ्चा ?) ढोर, गह्रौं, सतहुँ र भीरकोटका राजा भए भने मारचा (मिञ्चा ?) ले स्याङ्जा भीरकोट नजिकैको नुवाकोटमा शासन गर्न थाले ।”[३९]

प्रसिद्ध इतिहासविद् एवं भीरकोटे राजाका भैयाद् ऋषिकेश शाह भन्छन्- “... राजा र हामी सगोत्री हौं । हामीहरू खाञ्चा खाँणका खलक र वहाँहरू मिञ्चा खाँणका खलक । हामी भीरकोट राजाका खलक भयौं भने वहाँहरू नुवाकोटे राजा हुनुभयो र पछि घुम्दै फिर्दै

---

३८ cfrfo{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= !!, k[= ^ .

३९ प्रदीप थापा मगर, *शाहवंशीय राजा खलक र मगरहरू* (भाग-१), काठमाडौंः लाफा परिवार, सन् २००० पृ. - २४)

गोरखा पुग्नुभयो ।"[४०]

शाहवंशका बारेमा चर्चा गर्ने क्रममा विदेशी लेखकहरूको स्थानलाई विर्सन सकिदैन । साँच्चिकै भन्नु पर्दा नेपालको प्रथम लिखित इतिहास नै अंग्रेज लेखकबाट भएको छ । यस क्रममा हेमिल्टनले आफ्नो पुस्तकको पृष्ठ २४० मा शाहवंशको बारेमा यसरी उल्लेख गरेका छन् -

> त्जभ ाकर्षथि उचभतभलमक तय दभ या तजभ एकबच तचष्दभ, दगत ष्त ष्क बर्िभिनभम, बक ९ जबखभ बचिभबमथ भहउबिष्लभम, तजबत तजष्क ष्क ब ऽभचभ ाबदभि, बलम तजबत यल तजभ बचचष्खबर्ा या तजभ अययिलथ ाचयक ऋजष्तबगच, तजष्क ाकर्षथि धभचभ :बनबचक।
>
> त्जभ ाष्चकत उभचकयल या तजभ न्यचपजब ाकर्षथि, या धजयक ९ जबखभ जभबचम, धभचभ तधय दचयतजभचक लकभम प्जबलअजब बलम :ष्अजब, यच ल्रुअजब, धयचमक बतियनभतजभच दबचदबचयगक, बलम ष्ल लय ऽबललभच चभककभ्रूदष्लिन तजभ जष्नज कयगलमष्लन तष्तभिक या तजभ ाकर्षथि या तजभ कगल ाचयक धजयक तजभ एकबचक उचभतभलम तय दभ मभकअभलमभम। [४१]

सोही कुरा भ्मभल ख्वलकष्ततबचत ले सन १९८६ मा प्रकाशित आफ्नो पुस्तक ल्इत्भ्क इल ल्भ्एबि को पृष्ठ ३० मा यसरी उल्लेख गरेका छन् -

> प्जबलअजब धबक तजभ ायगलमभच या तजभ ष्उभचर्ष्बा दचबलअज या तजभ ाकर्षथि, तजभथ चभ्रूबष्लभम :बनबचक। :ष्लअजब धबक तजभ अजष्भा या ल्बथबपयत, बलम बमयउतभम तजभ ज्ष्लमग चगभिक या उगचष्तथ, बलम जष्क मभकअभलमबलतक ष्लतभचकबचचष्भम धष्तज तजभ दभकत ाकष्भिक, बतिजयगनज लयत धष्तजयगत अचभबतष्लन मष्कनगकत।[४२]

शाहहरूको भीरकोट राज्य स्थापनाको मितिका विषयमा प्रसिद्ध इतिहासविद् तुलसीराम वैद्यको अभिमत यस्तो छ:-

> ...त्जभ तजष्चम कयल या क्कबचकष ष्क कबष्म तय दभ तजभ ायगलमभच या तजभ क्जबजक। द्यगत बअअयचमष्लन तय तजभ अजचयलष्अभिक, द्यजगउबर्ा अकभ तय कभततभि बत च्ष्ममष ष्ल ज्ञद्धज्ञठ ९.ज्ञद्धढछ बम०, ाचयक तजभचभ जभ कजषतभम तय

---

[४०] Clifs]z zfx, æzfx j+z / du/Æ, *nfkmf*, jif{ $, c+s !@÷!#, sf7df8f}+M ;g\ !((% .

[४१] Pkm=aL= x]ldN6g, p4[t k|bLk yfkf du/, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= @(, k[= #*–#(.

[४२] Pl8g e]lG;6f6{, p4[t, *P]hg* .

प्जषगिफ बलम द्यजष्चपयत ९ल्भउबा० धजभचभ जभ चगभिम।[४३]

यहाँ उल्लेख गरिएको मिति १४१७ शक सम्बत् हुनुपर्दछ। किनभने तत्कालीन समयमा नेपालमा शक सम्बत् बढी प्रचलनमा हुनुका साथै ई.सन् र शक् सम्बत्को अन्तर पनि मिल्न जान्छ।

उपर्युक्त भनाइहरूका आधारमा भीरकोटमा नै शाहवंशको शासन आरम्भ भएको कुरा निर्विवाद छ। तर शासन हात पार्ने समयको परिस्थिति, रणकौशल, कुटनीति र समयको अनुकूलताका सम्बन्धमा विद्वान्हरूको मतमा सामान्य भिन्नता भने भेटिएको कुरा उपर्युक्त भनाइहरूबाट पुष्टि भएको छ। जे होस् विभिन्न इतिहासकारहरू, विद्वान्हरू र वर्तमान समयका जानकारहरूका आधारमा भीरकोटमा शाहवंशको शासन प्रारम्भ हुनुपूर्वको अस्थिर राजनैतिक अवस्था, केन्द्रद्वारा कुनै प्रभाव नभएको कमजोर अवस्था, भुरे टाकुरे राजाहरूको मनमर्जी घोषणा तथा हचुवाका भरमा राज्यको सीमाना तोक्ने चलन भएको कारण एक आपसमा सिमासम्बन्धी झैझगडा भइरहने गरेकाले यहाँका रैतीहरू आजित भएर प्रवल शासनको खोजीमा भएको अवस्था एकातिर देखिन्छ भने अर्कातर्फ जैन खाँणमा कुटनीतिक चातुर्यता, जैन खाँणका साथमा आएका ब्राह्मण जातिका मानिसहरू तथा सो समयपूर्व यहाँ आएर बसिसकेका ब्राह्मणहरूको धर्म संस्कारको मेलबाट एकता कायम गर्न सजिलो भएकाले गर्दा नै भीरकोटमा जैन खाँणले शासन हात पार्न सफल भएको देखिन आउँछ।

माथिका स्रोतहरूको आधारमा जैन खाँणले भीरकोटको ठकुराइ हात पारिसकेपछि खिलुङ कोटमा मुकाम जमाएर यस क्षेत्रका बासिन्दाहरूसँग मैत्रीपूर्ण व्यवहार तथा योग्यता अनुसारको सम्मान दिएका कारण उनको विरुद्धमा कोही लागेनन्। जैन खाँणले बन्जर भूमिलाई आवाद गर्नुका साथै आँधीखोला तटका फाँटहरूमा कूलो, नहर बनाई प्रशस्त अन्नबाली उब्जाउन सकेकाले खाद्यान्नको संकट परेन। उनीसँग आएका क्षत्री, भारदार, ब्राह्मण तथा अन्य जातिका मानिसहरू यहाँका आदिवासीका तुलनामा राजनैतिक अनुभव र कुटनीतिक चातुर्य भएका व्यक्तिहरू थिए। साथै पुराना गुरुङ मगर जातिका मानिसहरू भन्दा सभ्य र शिक्षित पनि थिए। तसर्थ आदिवासी लेकाली गुरुङ मगरहरू पनि यिनीहरूकै लवाइखवाइ र काम गराइबाट प्रभावित हुँदै गएर जैन खाँणको राज्यका रैती हुन राजी भएको देखिन आउँछ।

एकातर्फ अन्नबालीको उब्जनी प्रशस्त भएकाले खाद्यान्नको संकट रहेन भने अर्कातर्फ खाँणहरूको राज्यमा देखिएको समृद्धि र व्यवस्थित शासन प्रणालीले गर्दा भीरकोट

[४३] T.R. Vaidya, Prithvinarayan Shah, Delhi: Anmol publications, P. 209.

आसपासका भुरेटाकुरे राज्यका जनताहरू समेत खाँणहरूको प्रभावमा परेका थिए। यसकारणले गर्दा भीरकोटको राज्यविस्तार गर्न सजिलो भयो। अर्कातर्फ आफ्नो अधीनमा बिनायुद्ध आएका राज्यका कोतमा र मन्दिरका पुजारी पनि स्थानीय मगरलाई सुम्पने नीतिले गर्दा पनि पृथ्वीनारायण शाह र बहादुर शाहको एकीकरण नीतिमा जस्तै नीति शुरुमै लिइएकाले आफ्नो अधीनता स्वीकारेका राज्यका रजौटा र रैतीहरूले विद्रोह गरेका थिएनन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

धेरै जसो मगरका भुरे राज्यलाई लडाइ गर्न नपरी आफ्नो अधीनमा पारेका भएपनि कताकति लडाइँ पनि गर्नुपरेको थियो। किचनासको लडाइँका बारेमा महेश्वर शर्माको धारणा यस्तो छ,

> ... त्यसरी लडाइँ गरेर लिनु परेको 'किचनास' पनि हो। त्यहाँ 'किचक' नामका भुरे मगर राजा थिए। उनले त्यसै राज्य सुम्पन चाहेनन्। भीरकोटे खाँणसँग लडाइँ पर्‍यो। अन्त्यमा खाँणको जीत भयो। किचक मारिए र किचकको राज्य नास भएकाले त्यो ठाउँको नाम नै 'किचनास' हुन गयो। किचनासको डाँडामा खुँडा, खुकुरीसमेतका पुराना हात हतियार भएको कोट (देवीस्थान) छ। ... यसरी किचनास हात पारेपछि खाँणहरू गृहकोटतर्फ लागे। गृहकोट, ज्याग्दी चिन्नेबासको उत्तर-पूर्वमा पर्दछ। जुनबेला गृहकोट भुरे राज्यको रूपमा कायम थियो। किचनासको अस्तित्व मेटिइसकेकाले गृहकोटेले लडाइँ नगरी राज्य सुम्पेका थिए। यो गृहकोट त्यही गृहकोट हो, जहाँ गोरखाली सेनानायक केहरसिंह बस्नेतसित आत्मसमर्पण गर्न नमान्दा वि.सं. १८२८ जेष्ठ २५ गते गोरखालीसँग लडाइँ भएको थियो। त्यतिबेला भीरकोटको राजधानी गृहकोट र राजा इन्द्रभुपाल खाँण थिए। हालको चित्रे भञ्ज्याङ गा.वि.स.मा पर्ने यस स्थानलाई स्थानीय मानिसहरू गीरेकोट पनि भन्दछन्।[४४]

भीरकोट राज्यको राज्य विस्तारका सम्बन्धमा यकिन घटना र तिथिमिति भेटाउन सकिएन। तैपनि जैन खाँणको ४-५ पुस्तासम्ममा पुग्दा भीरकोटबाट फुटेका राज्यहरू गरहुंकोट, नुवाकोट, सतौंकोट, ढोर भई ५ वटा राज्यका रूपमा देखा परिसकेका थिए। यसबाट हालको स्याङ्जा जिल्ला र तनहुँको केही भागसम्म भीरकोटको राज्य विस्तार भएको

---

४४ zdf{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= %, k[= #)–#! .

कुरा खुल्न आउँछ । यस बारेमा भीरकोटको अन्य राज्यसँगको सम्बन्ध भन्ने शीर्षकमा पनि उल्लेख गरिएको छ । भीरकोट राज्यबाट गह्रौंकोट अलग हुनका साथै नुवाकोट र सतौं कोट समेत अलग भएका कारणले गर्दा भीरकोट राज्यलाई मजबुत बनाउनुपर्ने र त्यसका लागि राज्य विस्तार गर्नु तत्कालीन भीरकोटको बाध्यता पनि थियो । किनभने राज्यको क्षेत्रफल बढ्दा जनसंख्या बढ्ने र त्यस समयको राज्यको शक्ति र आयस्रोत नै जनता (रैती) भएका हुनाले तत्कालीन राजाको ध्यान राज्य विस्तारमा गएको पाइन्छ ।

२.५ खाँण (शाह) हरूको संक्षिप्त परिचय

२.५.१. जैन खाँण (राजा हरिहर सिंह)

नेपालका शाहवंशको राज्य स्थापना भीरकोटबाट भएको कुरा त सर्वसम्मत मान्यतानै भयो । तर भीरकोटमा राज्य स्थापना गर्ने आदिपुरुष को हुन् ? जैनखाँण कि सूर्यखाँण ? यस विषयमा इतिहासकारहरूबीच केही मतभिन्नता दखिएको छ । यस विषयमा महेश्वर शर्माले यसरी लेख्छन् :

> ... खिलुङ गएर जैन खाँणले सर्वप्रथम कोट स्थापना गरेर कालिकाको स्थापना गराए । गीरकोटका पहिला चौवीसे राजा र शाहवंशका नेपाल आउने आदिपुरुष पनि यिनै जैन खाँण हुन् भने एकीकरणताकाका अन्तिम राजा इन्द्रभुपाल खाँण हुन् । जैन खाँणका छारा सूर्य खाँण थिए भने सूर्य खाँणका दुइ छोरामा जेठा खाञ्चा र कान्छा मिञ्चा थिए ।[४५]

यस विषयमा राजाराम सुवेदीको मत यस्तो छ :

> ... आँधीखोलाको पश्चिमतिरको खिलुङनामक क्षेत्र बाँझो र बस्न लायक ठानी रैति साथ जैन खाँणले बस्ती बसालेका थिए । उनले पछि सो ठाँउबाट शीतल हावा लाग्ने भीरकोटमा गएर घर मन्दिर निर्माण गरी त्यहीँ कोटघर रचना गरी स-सानो ठकुराई राज्य चलाउन थालेका थिए । यसरी भीरकोट राज्यको स्थापना विक्रमको १४७५ देखि १५०० सम्ममा भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । काल क्रमको विचार गर्दा भीरकोट राज्यको स्थापना जैनखाँणले

---

४५ zdf{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= %, k[= @@ .

नगरी उनका जेठा छोरा सूर्य खाँणले गरेको देखिन्छ ।[४६]

भीरकोट राज्यका संस्थापकका सम्बन्धमा केही मतभेद जस्तो देखिनु र स्थापना मिति स्पष्ट खुल्ने आधार नपाइएता पनि जैन खाँणले नै भीरकोटमा राज्य स्थापनाको सम्पूर्ण पूर्वाधार खडा गरेको स्पष्ट हुन आउँछ भने सो पैतृक राज्यलाई विस्तार गर्ने र सुदृढ गराउने काम यिनका छोरा सूर्यखाँणले गरेको देखिन्छ। अर्कातिर विभिन्न विद्वान्हरू शाहवंशको खिलुङ आगमन इ.सं. १४९५ मान्दछन् । यस आधारमा भीरकोट राज्यको स्थापना भएको मिति मेल खाएको देखिँदैन ।८

२.५.२ **सूर्य खाँण**

सूर्य खाँण राजा हरिहरसिंहका जेठा छोरा थिए। हुनत भीरकोट राज्यका संस्थापक जैन खाँण भनिएतापनि कालक्रम र इतिहासविद्हरूको मतअनुसार भीरकोट राज्यको पूर्ण अस्तित्व कायम गराउन सूर्य खाँण सफल भएका देखिन आउँछन्। सूर्य खाँणका बारेमा राजाराम सुवेदी लेख्छन् :

> …स्याङ्जामा प्रचलित लोकइतिहासअनुसार राजा सूर्य खाँणले आफ्नी इष्ट देवी आलमदेवी कुलदेवीको स्थापना गरी लसर्घामा चौपाट्टीभैं निर्माण गरी भीमसेनपाती (सिम्दारा) को विरुवा लगाएका थिए। … ती कुलदेवीलाई लसर्घामा स्थापना गरी उपाध्याय ब्राह्मण देवबाक्य, ठकुरी कर्ता र मगर पुजारी भए। … आलमदेवीलाई भीमसेनपातीको बोटमा राख्न खोज्दा अचानक हातबाट देवी जमिनमा खसिन् र समात्न खोज्दा पनि जमिनमा देवी अलप भएकोले राजा सूर्य खाँणलाई अत्यन्तै चिन्ता पर्न गयो। रातमा राजालाई" पिर मान्नु पर्दैन म यही बस्दछु चोखो नीतिसँग मगर कुमार केटा ४, पण्डित १, राजकर्ता १ भई मेरो भक्ति गर्नु र राज्य बढ्ला भनी सपनाबाणी भयो ।[४७]

भीरकोट राज्यका संस्थापकहरूका सम्बन्धमा इतिहासकार राजाराम सुवेदी, महेश्वर शर्मा, चक्रबहादुर खाँण, दिलिपप्रताप खाँण आदिले भूपाल अथवा जैन खाँण रिडीबाट लसर्घा प्रवेश गरी आलमदेवीको स्थापना गरेको भन्ने तर्क करिव एकै किसिमले व्याख्या गरेको भए

---

४६ /fhf/fd ;'j]bL, u08sL ;fdflhs u'7L sf7df8f}+åf/f :ofª\hfdf cfof]lht uf]i7Ldf k|:t't sfo{kq -ck|sflzt_, @)^), k[= * .

* 1jfnL, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= !)Ù j}B, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= #@Ù afnrGb| zdf{, *g]kfnsf] P]ltxfl;s ¿k/]vf*, jf/f0f;LM s[i0fs'df/L b]jL, @)##, k[= @)(Ù 8]lgon /fO6 -cg'= d'G;L lzj z+s/_, *lxi6«L ckm g]kfn*, lbNnL M nf] k|fO; klAns]zG;, !((), k[= !*^ .

४७ ;'j]bL, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= @, k[= @^! .

तापनि कतै कतैं फरक मत पाइन्छ । बालचन्द्र शर्माका अनुसार :

> ... सेनहरूभैंं गोरखाका शाही ठकुरीहरू पनि आफूलाई चित्तौर सिसौदिया कुलसँग सम्बन्धित देखाउँछन् । भाषा वंशावलीअनुसार यी पनि चित्तौरको पतनपछि पहाड पसेका हुन् । किन्तु यस कुराको पक्का प्रमाणको अभाव र भाषा वंशावली तथा नेपाल र राजस्थानमा प्राप्त विभिन्न वंशावलीहरूमा गोरखाली राजाहरूको प्रारम्भिक पुर्खाहरूको नामावलीमा अन्तर भएको हुनाले गोरखाली राजवंशको प्रारम्भिक भागको सम्बन्धमा इदामित्थम् भन्न हाल असम्भव छ । तैपनि इतिहासको क्रम कायम राख्न भाषा वंशावलीकै अनुसार यस वंशको पहाड प्रवेशको तारतम्य छोटकरी रूपमा तल देखाइन्छ: चित्तौरगढमा कुनै चन्द्रवंशी राजा भट्टारक ऋषिराज राणाजी थिए । यी पछि यसै वंशका तेत्तीसौं राजा भूपति राणाजी राव भए । यिनका तीनभाई छोरा थिए । उदयबम, फत्तेसिंह र मनमथ । फत्तेसिंहकी रुपवती कन्या सदलको निमित्त मुसलमानहरूले चित्तौरउपर आक्रमण गरेर त्यसलाई ध्वस्त पारे । यसरी आफ्नो स्वदेश छाड्न बाध्य भएका मनमथ सोभैं उज्जैन आई बसे । यिनका दुई भाइ छोरा ब्राह्माणिक र भूपालमा कलह भएकाले कान्छा भाइ भूपाल उज्जैनबाट पनि हिँडी उत्तर पहाडतिर लागे । गोरखालीहरूको उक्त वंशावलीअनुसार आफ्ना दाजुदेखि यसरी छुट्टिएका भूपाल सोभैं रिडी पुगे । यहाँ पनि स्थिर हुन नसकेकाले उनी शक सम्वत् १४१७ (इ.१४९५) मा यहाँबाट पनि हिँडी अन्ततोगत्वा भीरकोट जीलाको खिलुँ नामक ठाउँमा पुगे । यहीं उनका खाञ्चा खान र मिञ्चा खान नामक दुई भाइ छोरा भए । यीमध्ये जेठा खाञ्चाले ढोरमा आफ्नो स्वतन्त्र राज्य कायम गरे, र पछि मगराँतको निकै ठूलो भाग जितेको हुनाले यिनको राज्यमा ढोर र भीरकोटको अतिरिक्त सतहुँ र गरहुँ पनि सम्मिलित भए । कान्छा भाइ मिचा खान चाहिँ नुवाकोट गई राज्य गर्न लागे । यसप्रकार खान उपाधिधारी राजपूतहरूको दुई स्वतन्त्र राजवंश कायम भयो ।[४८]

जे होस विभिन्न अध्ययनबाट जैन खाँणले आलमदेवीलाई लसर्घामा राखी खिलुङ

[४८] afnrGb| zdf{, *g]kfnsf] P]ltxfl;s ¿k/]vf -t]=;+=_*, jf/f0fzL M s[i0fs'df/L b]jL, lj=;+= @)##, k[=@)(.

आएका र पछि उनका छोरा सूर्य खाँणले सो मन्दिरको पूजा व्यावस्था र निर्माण कार्य व्यवस्थित गरेका हुन् भन्ने देखिन आउँछ ।

२.५.३. मेदिनि खाँण

मेदिनि खाँण राजा सूर्य खाँणका जेठा छोरा भएकाले राजपरम्पराअनुसार पिताको राज्यमा राजा भएका थिए । यिनका भाइ दशरथखाँणले गह्रौकोट राज्य स्थापना गर्न र रैति रजाउन अलि मिहेनत गर्न परेको थियो । तसर्थ यिनको शासनकालमा भीरकोटको राज्य व्यवस्था अलि व्यवस्थित भएको पाइन्छ । राजाराम सुवेदीका अनुसार-

> .... आफ्ना बाबु सूर्य खाँणले इष्टदेवी आलमदेवीको स्थापना गरी पूजा बन्दोवस्त मिलाई राज्यमा धार्मिक स्थिरता ल्याएका हुनाले मेदिनी खाँणलाई भू-भाग विस्तार गर्ने पक्षमा लाग्ने अवसर मिल्यो । यसका साथै राजा सूर्य खाँणका भाइ दशरथ खाँणले वि.सं. १५१० तिर गह्रौं राज्य स्थापना गरिसकेका हुनाले पनि भीरकोट राज्यलाई समृद्ध बनाउने प्रयत्न गर्नु अनिवार्य जस्तै भएको थियो । ... यी राजा मेदिनी खाँणले खिलुङपूर्वको जगतपुरलाई राजधानी घोषणा गरेका थिए । त्यो ठाउँ नेपाल एकीकरणको समयतक कायमै रहेको थियो ।"[४९]

यसरी केही विद्वान्हरूसँगको बुझाइमा गह्रौंकोटको स्थापना मेदिनी खाँणका भाइ दशरथ खाँणद्वारा १५१० वि.सं.मा भएको र मेदिनी खाँण १५२५ वि.सं.मा भीरकोटका राजा भएका भन्ने भनाइमा शंका उत्पन्न हुन्छ । यहाँनेर या तिथी मिति मिल्दैन या त पिता सूर्यखाँणकै राज्यकालमा मेदिनीका भाइले दाजुले भन्दा अगाडिनै गह्रौकोट छुट्टै राज्य बनाएको हुनुपर्दछ । यस विषयमा निर्णयमा पुग्ने ठोस प्रमाण भेट्टाउन सकिएन ।

२.५.४. किनु खाँण (कृष्ण खाँण)

किनु खाँण भीरकोटका राजा मेदिनी खाँणका जेठा छोरा भएकाले पिताको निधनपश्चात् तिर भीरकोटका राजा भएका थिए । किनु खाँणका बारेमा राजाराम सुवेदी लेख्छन्-

> भीरकोटका राजा किनु खाँण मेदिनी खाँणका जेठा छोरा हुँदा आफ्नो पुस्तैनी राज्यका राजा भए । उनका छोरा सूर्य खाँणको सानै उमेरमा मृत्यु भएको र

---

४९ ;'j]bL, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= @, k[= (–!) .

अरू पुरुष सन्तान नभएकाले राजा किनु खाँणका भाइ कान्छा छोरा रूपा खाँणले भीरकोट राज्य पाएको कुरा आठटीका शाह वंशावलीबाट खुल्न गएको छ। राजा किनु खाँणले आफ्नो राज्यलाई धनधान्य समृद्ध पार्ने उद्देश्यले जलखेती विस्तार गर्नका निम्ति खोलाहरूमा बाँध बनाई कुला र नहरहरू निर्माण गर्न लगाएको कुरा स्थलगत सर्वेक्षणबाट जानकारी हुन्छ। हाल ती पुराना कुला र नहरहरूमा कुनै अभिलेख नहुँदा ती निर्माण गरिएका कुला नहरहरूको निश्चित तिथिमितिको ज्ञान हुन पाएको छैन।[५०]

राजा किनु खाँणको राज्य सञ्चालन प्रकृया, राज्य विस्तार, सीमानाजस्ता विषयमा आधिकारिक प्रमाणहरू भेटाउन सकिएन।

२.५.५. रूपा खाँण

राजा रूपा खाँण (रूप खाँण) राजा किनु खाँणका कान्छा छोरा देखिन आउँछन् र उनी आफ्ना बाबुको मृत्युपश्चात् राजा भएको कुरा राजाराम सुवेदीले यसरी उल्लेख गरेका छन् :

राजा रूपा खाँण किनुखाँणका कान्छा छोरा भए तापनि उनले आफ्ना दाजु कृष्ण खाँण र भतिज सूर्य खाँणको निःसन्तान अवस्थामा मृत्यु भएबाट भीरकोटको राज्य गर्ने अवसर पाएका थिए। रूपा खाँण भीरकोटको राजा भएपछि उनले आफ्नो राज्यका विभिन्न ठाँउमा पुग्न सुविधा होस् भनी बाटो खनी सिढी छाप्न लगाएको कुरा स्थानीय वृद्धहरूबाट सुनिदै आएको छ। उनले भीरकोट रजस्थलमा बटुक भैरबको स्थापना गराइ कनफट्टा जोगीहरूलाई पुजारी राखी गुठीभोग चलाएका थिए।[५१]

दिलीपप्रताप खाँणले आफ्नो वंशावलीमा राजा रूपा खाँणलाई किनु खाँणका जेठा छोराको रूपमा यसरी देखाएका छन् :

---

५० *P]hg,* k[= @^@ .

५१ /fhf/fd ;'j]bL, :of"\hfsf] Oltxf;, u08sL ;fdflhs u'7L sf7df8f}+åf/f :of"\hfdf cfof]lht uf]i7Ldf k|:t't sfo{kq, k[= (–!) .

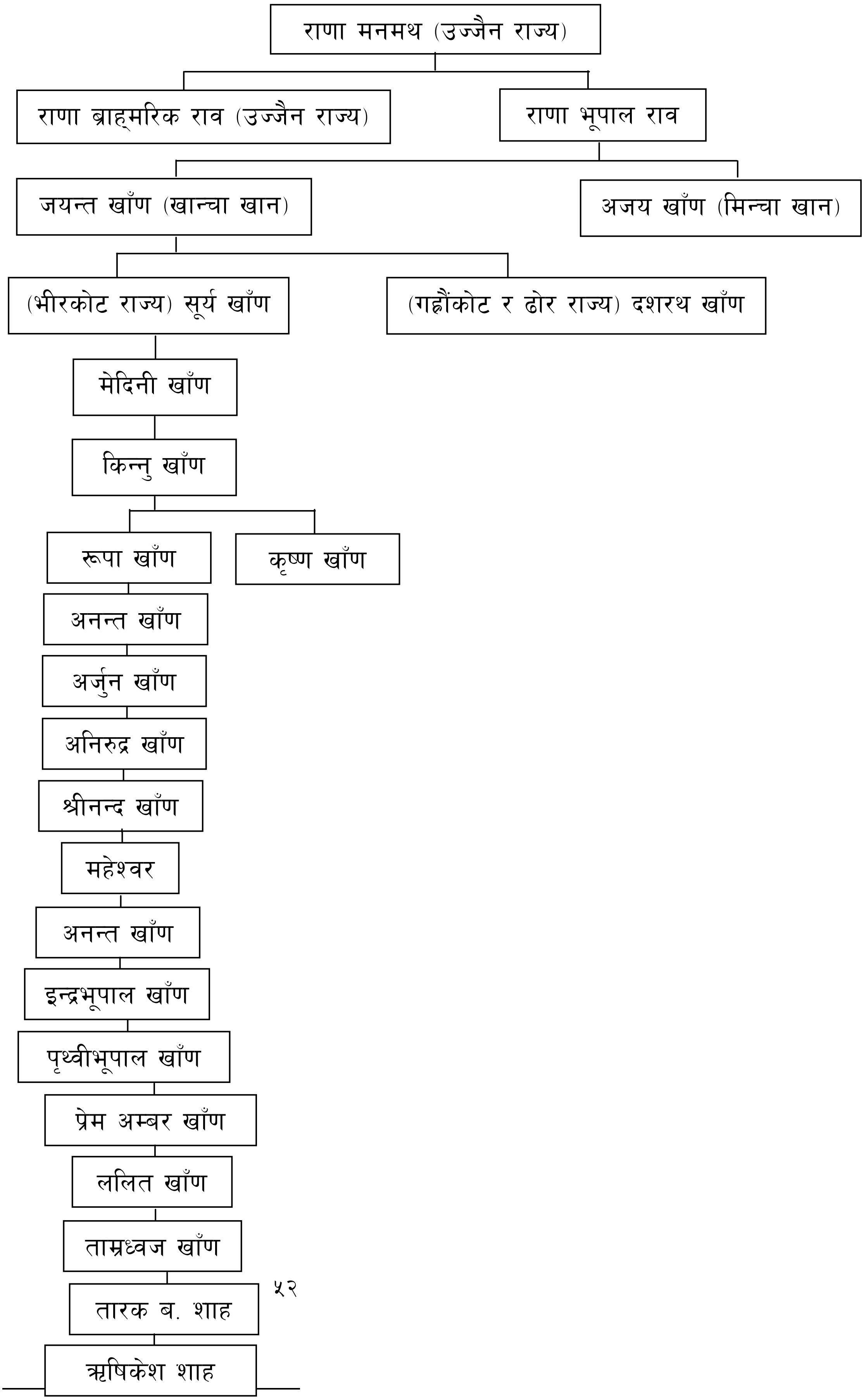

---
५२ lblnkk|tfk vfF0f, *vfF0f, zfx / zfxL j+zfjnL*, :of^\hfM sljtf vfF0f, @)^), k[= #(–$) .

जेहोस् स्वतन्त्र भीरकोटका राजा कीनु खाँणपछि रूपा खाँण भीरकोटका राजा भएका थिए ।

२.५.६. **अनन्त खाँण**

२.५.७. **अर्जुन खाँण**

२.५.८. **अनिरुद्र खाँण**

२.५.९. **श्रीनन्द खाँण**

२.५.१०. **महेश्वर खाँण**

राजा रूपा खाँण पछि जेष्ठताको क्रम र जेष्ठ पुत्रको क्रममा आफ्ना पिताहरूपछि क्रमशः अनन्त खाँण, अनिरुद्र खाँण, श्रीनन्द खाँण, महेश्वर खाँण क्रमशः भीरकोटका राजा भएका थिए । यी राजाहरूका बारेमा विस्तृत उल्लेख गरिएको सामग्रीहरुको अभाव छ ।

भीरकोटका स्वतन्त्र राजाहरूको कार्यकाललाई हेर्दा एक जना राजाको कार्यकाल करिव २५ वर्षको देखाइएको छ भने महेश्वर खाँणपछि अनन्त खाँण द्वितीयको राज्यारम्भ वि.सं. १८०९ देखाइएको पाइन्छ ।[५३]

२.५.११. **अनन्त खाँण द्वितीय**

भीरकोटका स्वतन्त्र राजाहरूमा अनन्त खाँण द्वितीय पृथ्वीनारायण शाहका समकालीन थिए । उनको पालामा भीरकोट र गोरखाको सम्बन्ध सकारात्मक भएको कुरा खुल्न आएको छ । "वि.सं. १८०९ आषाढ २ गते आइतबारका दिन श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले महोदमकीर्ती शाह, रुद्र शाह काजी कालु पाण्डेहरूलाई गोरखादेखी पश्चिमतर्फका राज्यहरूसंग सन्धि-विग्रहका काममा भर परी पत्रलेखेका थिए । सो पत्रमा "पाल्पासित बहुतै मिठो गर, पाल्पासित बलियो गाँठो पार कास्की भीरकोट छेउ पनि मानिस पठाव"[५४] भनी उल्लेख भएबाट उनी पृथ्वीनारायण

---

५३ ;'j]bL, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= @, k[= @^@ .

५४ *P]hg*, k[= @^# .

शाहका समकालीन थिए भन्ने पष्ट हुन्छ ।

राजा अन्नन्त खाँण द्वितीयका पिता महेश्वर खाँणका पालामा वि.सं. १७०५ मा पैयुँ र भीरकोटबीच युद्ध भएको थियो। पैंयुकोटे राजा संग्राम सेनले अनन्त खाँणकी दिदी बहिनीसँग विवाह गरेका थिए। पैंयुका ठकुरीहरू आफ्नी पत्नीको भान्सा चलाउदैनथे भने भीरकोटे राजाहरूमा आफूहरू उत्तम खालका ठकुरी भएको भन्ने घमण्ड थियो। त्यसकारण आफ्नी छोरी चेलीको भान्सा नचलाएकोमा पैंयुसँग रिसाएका थिए। यही रिसका कारण अन्य निहु पारी पैयुको पाखापानी भन्ने गाउँमा भीरकोटेले गाउँ लुट्न लगाए। पैंयुको सेनामा काफ्लेथर भएका सैनिकहरूले यसको प्रतिकार गरेको कुरा राजाराम सुवेदीले आफ्नो लेखमा व्यक्त गरेका छन्।[५५]

यसरी कममात्र स्रोत प्राप्त भएका कारण अनन्त खाँण द्वितीयका बारेमा विशेष वर्णन गर्न नसकिएता पनि उनी महेश्वर खाँणका जेठा छोरा भएका र उनको समयमा पैयुँ र गह्रौसँग राम्रो सम्बन्ध थिएन भन्ने कुरा सम्म बुझ्न सकिन्छ।

२.५.१२. इन्द्रभुपाल खाँण

राजा इन्द्र भुपाल खाँण भीरकोटका अन्तिम स्वतन्त्र तथा प्रथम पराधीन राजा (रजौटा) हुन्। उनकै राज्यकाल वि.सं. १८४२ मा भीरकोट राज्य पूर्ण रूपमा नेपालमा विलय भएको थियो। भीरकोट राज्य नेपालमा गाभिएको परिस्थिति र युद्धका बारेमा 'भीरकोट राज्य नेपालमा विलय' शीर्षकमा विस्तृत व्याख्या गरिएको छ। वंशावलीको अध्ययनबाट राजा इन्द्रभुपाल खाँणले वि.सं. १८२४ मा पैतृक राज्य पाएका थिए। त्यतिबेला गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले भीरकोट राज्यलाई सौगात पठाएको कुरा यसरी खुल्न आएको छ :

> ... वि.सं. १८२४ फागुन ११ गते शुक्रबार गोरखाका श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटबाट एउटा पत्र पठाएका छन्। जुन भीरकोटे राजा र त्यहाँका चौतरियालाई लक्ष्य गरी लेखिएको हो भन्ने देखिन्छ। श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले सो पत्र कालु पाण्डेलाई लेखेका र त्यसमा भीरकोटे राजालाई एउटा बाज, त्यहांका चौतरियालाई १ हात्ती र रु १०००।- मित्रताको आधारमा दिने कबुल गरेकामा त्यसपटक ती कुराहरू पठाइएको

---

५५ *ऐजन ।*

भन्ने लेखिएको छ। त्यसबाट भीरकोट र गोरखाको बीचमा मित्रता रहेको कुरा स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ।[५६]

शाहवंशको उद्‌गम राज्य भीरकोटका अन्तिम राजा इन्द्रभुपाल खाँणका समयमा वि.सं. १८२७ मा गृहकोटको यद्धमा नेपालसँग पराजित हुनु, वि.सं. १८२८ को सतहुँको युद्धबाट पुनः स्वतन्त्र हुनु, १८४२ वि.सं. मा नेपालमा विलय भई सदाका लागि आफ्नो स्वतन्त्र अस्तित्व गुमाएको जस्ता महत्वपूर्ण तथा ऐतिहासिक घटनाहरू घटेका थिए। यसका बारेमा विस्तृत चर्चा पछिल्ला शीर्षकमा गरिएको छ।

नेपाल एकीकरण भएपछि नेपालको पराधीन राज्यउपरको नीतिअनुसार भीरकोटे राजालाई पनि "रजाईं हाम्रो, कजाईं तिम्रो" भनी केही सुविधासहित राखे तापनि इन्द्रभुपाललाई चित्त नबुझेका कारण विरोधीहरूको नेतृत्व गर्दै असफल विद्रोह गरेका थिए भन्ने कुरा पछिल्ला अध्यायमा खुलेको छ। यसबाट त्यसबेला नायब राजेन्दलक्ष्मीले भीरकोटको बारेमा चित्त बुझाउन नसकेको देखिन्छ। तर वि.सं. १८४३ मा राजेन्द्रलक्ष्मीको मृत्युपछि नायब बहादुर शाहले आफू शक्तिमा आएपछि भीरकोटे विद्रोहलाई साम्य पारेका थिए।[५७] चक्रबहादुर खाँणका अनुसार नेपालमा विलय काल (वि.सं. १८४२) मा भीरकोट राज्यको भौगोलिक सीमाना निम्नअनुसार थियो :

१. पूर्व - ढोरराज्य र तनहुँ राज्य :

क्यार्गदी खोला, सेती नदीसँगको संगम, सेतीनदी, जितिमैदी खोलासम्मको संगम र जितिमैदी खोला, किहुँको टेकेरे, डुम्रीवेंशी, कुलुङ खोलाको पुछार काली नदीको संगम।

२. पश्चिम - गह्रौं राज्य :

जगत भन्ज्याङ, ताप्केको लेक, मिर्दी खोला र आँधीखोलाको संगम र सोरेक महापुर।

३. उत्तर - सतौं राज्य र नुवाकोट :

दरौंखोला, रुपाकोट लामिडाँडा, धुवाँकोट, घण्टे देउराली, पर्वत राज्यको छोटो सीमाना, आरुचौर, दरौसिरुवारी, डहरेको लेक, सतौं राज्य, सुंगुरे खोला, धोवादी,

---

५६ सुवेदी, कार्यपत्र, पूर्ववत्, पादटिप्पणी नं.४३, पृ. ११।

५७ *P]hg .*

ठोरी खोला, ओरष्टे नुवाकोट राज्य र सालडाँडा छेक्मा ।

४. दक्षिण - पाल्पा राज्य :

ज्यार्गदीखोलाको पुछार कालीनदीको संगम, केलादी, धुरकोट र दिसिङ्कोटको बीचको बुड्दी खोला (ज्यार्गदी र बुड्दीको संगम) ।[५८]

२.६. भीरकोट राज्य नेपालमा विलय

नेपाल एकीकरणकर्ता राजाका रूपमा मानिएका पृथ्वीनारायण शाहको अभियानअन्तर्गत उपत्यका विजयपछि गोर्खालीहरूको ध्यान पश्चिमका चौबीसी राज्यहरूतर्फ गयो । यसै लक्ष्यअनुसार चौबीसीअन्तर्गतको भीरकोट राज्य पृथ्वीनारायण शाहकै पालामा गोरखालीको अधीनमा परेको र छोटो अवधिमै पुनः स्वतन्त्र भएको थियो । गृहकोटको लडाईंमा भीरकोटे राजा ईन्द्रभूपाल खाँण हार स्वीकार गरी भागेर पर्वत पुगेका थिए भने सतहुँको युद्धबाट पुनः स्वतन्त्र राजा भएका थिए भन्ने कुरा तलका आधारहरूले पुष्टि गरेका छन् ।

भीरकोट राज्य नेपालमा पूर्णरूपले विलय हुनुपूर्वका राजनैतिक घटना तथा महत्त्वपूर्ण र निर्णायक युद्धहरूमध्ये गृहकोट र सतहुँको यद्धका बारेमा प्रकाश पार्ने प्रयत्न गरिन्छ । यस सम्बन्धमा गणेश क्षेत्री र रामचन्द्र रायमाझी लेख्छन्-

> ... यस पछि गोरखाली फौजको लक्ष्य चौबीसी राज्यहरू थिए । वंशराज पाण्डे, केहरसिंह बस्नेतको बेग्ला-बेग्लै नेतृत्वमा २५ अप्रिल १७७१ ई.मा अग्रसर भएको सेनाले सर्वप्रथम कास्की आक्रमण गरी यस माथि नियन्त्रण गऱ्यो । यसै गरी रिसिङ्ग, ढोर र भीरकोटमा पनि गोर्खालीहरूको कब्जा कायम हुन पुग्यो । तर १४ डिसेम्बर १७७१ ई.मा सतहुँमा भएको लम्जुङ, पर्वत, तनहुँ, पाल्पाको संयुक्त फौज र गोर्खाली फौजको युद्धमा गोर्खाली सेनाको नराम्रोसित हार भयो । यस हारले एकीकरण अभियानअन्तर्गत चौबीसी राज्यहरूमाथिको विजय अस्थायी रूपमा निलम्बित हुन पुग्यो ।[५९]

यस बारेमा टेकबहादुर श्रेष्ठको अभिमत यस्तो छ :

---

५८ vfF0f, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= #, k[=@# .

५९ गणेश क्षेत्री र रामचन्द्र रायमाझी, *नेपालको इतिहास,* काठमाडौं : एशिया पब्लिकेसन्स, २०६० पृ. ४७३ र ४७४ ।

... गोरखाली फौजले भीरकोट अन्तर्गतको किहुँ कब्जा गर्दै अगाडि बढ्दा भीरकोट र गोरखाली फौजबीच गृहकोटमा लडाइ भयो। भीरकोटका राजा भागे भीरकोटको निकै क्षति भयो। भीरकोट गोरखाली फौजको कब्जामा पऱ्यो। तर सतहुँको युद्ध पछि गोरखाली फौज गोरखा फर्कन वाध्य भएकोले भीरकोट एकपल्ट फेरी स्वतन्त्र भएको थियो।[६०]

नेपालको (गोरखालीको) भीरकोट उपर प्रथम आक्रमण र कब्जाका विषयमा बाबुराम आचार्य लेख्छन् -

... २५ अप्रिलको आसपासमा नै बख्शी केहरसिंह बस्न्यात पनि सरदार रणशुर पाँडेका साथ तनहुँको बाटो गरी रिसिङ्गमा घुसे। त्यस सानो ठकुराइका राजाले नेपाल सरकारका आश्रम कबूल गरेका हुनाले उनले त्यहाँका राजधानी कोटमा एक सुबेदारका साथ थोरै गोर्खाली सैनिक राखे। त्यहाँबाट ढोरका ठकुराइमा पुग्दा त्यहाँका राजाले र ढोरदेखि पश्चिमपट्टिका घिरिङ्ग नामक सानो ठकुराइका राजाले पनि नेपाल सरकारको आश्रम स्वीकार गर्दा यिनका राजधानीमा पनि एकएक सुबेदार राखिदिए। ... त्यसपछि अचेलका स्याङ्जा जिल्लापट्टि लाग्ने समय आएकोले केहरसिङ बस्न्यातले भीरकोटका राजालाई आश्रयमा लिने प्रयत्न गर्न नपाउँदै यिनी पनि पर्वतका राजा किर्तिबम मल्लसँग मिलिसकेका हुनाले मुकाविलाका निमित्त तयार भए। यस कारण केहरसिङ बस्न्यातले त्यस ठकुराइको एक मुख्य बस्ती किहुँमा आक्रमण गरी सजिलैसँग ९ मे १७७१ मा दखल गरे र पुगनपुग एक महिनासम्म शत्रुको गतिविधि हेर्दै भरसक भीरकोटका राजालाई नेपाल सरकारका आश्रयमा ल्याउने उनले प्रयत्न गरे। यसै अवसरमा भीरकोटका राजाले वस्न्यातले गृहकोटको लडाइमा शत्रुलाई हराए (४ जुन)। दोस्रो दिन क्याक्मीमा रहेका शत्रु सैनिकउपर आक्रमण हुँदा उनीहरूले हारमानी भर माग्दा हतियार खोसेर केहरसिङ बस्न्यातले छोडिदिए।"[६१]

---

६० >]i7, k"j{jt\, kfbl6Kk0fL g+= @&, k[= (^ .

६१ आचार्य, *पूर्ववत्,* पादटिप्पणी नं. ११, पृ. ३९६।

गोरखालीले हालको स्याङ्जा जिल्लाका धेरै क्षेत्रमा कब्जा गर्दै बढिरहेका थिए। गृहकोटको लडाईंबाट भीरकोटे राजा भागेपछि गोरखालीहरू अघि बढेर गह्रौं र पैयूँ पनि हात पारे। नुवाकोटलाई वंशराजले बाटैमा सर गरिरसेका थिए भने “ढोर, रिषिङ्, रजाईं हाम्रो, कजाईं तिम्रो” भनेर छाडिदिने गोरखालीको नीतिअनुसार आत्मसमर्पण गरेर ढोरतिरबाट ल्याइएका ढोरेली फौजले गृहकोटको लडाइमा भीरकोट विरुद्ध उत्साह देखाएनन्। फलतः केहरसिंहले केही ढोरेली सिपाहीलाई काटिदिएछन्। शरणको मरण गरेको देखेपछि यस क्षेत्रका जनता गोरखाली विरुद्ध एकजुट हुने अवस्था देखा परेको एउटा कारण बनेको देखिन्छ। जसले गर्दा सतौंको लडाइमा चौबीसेको विजय हुन पुग्यो। सतौंको लडाइका बारेमा महेश्वर शर्मा यसरी लेख्छन् :

> … भागेर गएका भीर्कोटे राजा इन्द्रभूपालले पर्वते राजा कीर्तिबम मल्ललाई ल्याए। ढोर पनि उठ्यो। यता दखल गर्न बाँकी सतौंलाई घेर्न केहरसिंह गह्रौं जितेर पैयूँखोलाको बाटो धुवाँकोट भएर सिरुबारीतिर आउदै थिए भने वंशराज र प्रभुमल्ल बैदीखोलाबाट उकालो लाग्ने तयारीमा थिए। अर्कातिर लम्जुङ् कास्की समेत गोरखालीका विरुद्ध सतौं रजस्थलमा जम्मा भइसकेका थिए। लम्जुङ र पर्वतेले गोर्खालीसित बदला लिने यस्तै मौका खोजिरहेका थिए। … ठीक त्यसैबेला वि.सं १८२९ पुस १ गतेको सतौंको लडाई भीषण थियो। यसमा गोरखालीका १६०० मानिस मारिएका र १५०० जति घायल भएका थिए। सरदार केहरसिंह त्यहीं सिरुबारीमै मारिए। काजी मल्ल र रणशूर पाँडेलाई बन्दी बनाएर ढोरमा लगेर थुनियो। … गोरखालीका लागि यो ज्यादै बिझ्नेखालको बदला चौवीसेहरूले यसपाली लिए। परस्पर शत्रुता गर्ने चौवीसेहरूले यो लडाइमा अपूर्व एकता देखाएका थिए।’[६२]

यसरी पृथ्वीनारायण शाहको पश्चिम विजय अभियानलाई नै ब्रेक लगाएको ऐतिहासिक सतहुँको युद्धका बारेमा टेकबहादुर श्रेष्ठको अभिमत यस्तो छ :

> …काठमाडौं उपत्यकाका तीनै मल्ल राज्यहरू विजय गरी गोरखा आर्थिक तथा सैनिक दृष्टिले निकै बलियो भएको थियो। पश्चिममा तनहुँ, रिसिङ, घिरिङ, भीरकोट, पैयुँ आदि राज्यहरू विजय गर्दै अगाडि बढेको गोरखाली फौज सतहुँको डहरे लेकमा बसेको थियो। यसै मौकामा पर्वत, सतहुँ आदि

---

६२ zdf{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= %, k[= $!–$$.

चौबिसी राज्यहरूको संयुक्त फौजले सन् १७७१ मा गोर्खाली सैन्यमाथि अचानक आक्रमण गऱ्यो। दुबै पक्षबीच घमासान युद्ध भयो। गोरखाली पक्षको निकै क्षति भयो। काजी केहरसिंह बस्नेत मारिए। काजी वंशराज पाण्डेलाई कैद गरी पर्वत पुऱ्याइयो। सबै राज्यहरूले स्वतन्त्रताको सास फेर्ने मौका पाए।'[६३]

सतहुँको युद्धका विषयमा भाषावंशावलीमा यसरी वर्णन गरिएको छ-

... माहाराज पृथ्वीनारायण शाहबाट हुकुम भै काजी वंशराज पाण्डे सर्दार कहर्सि बस्न्यात् सर्दार प्रभुल्ल लमजूंग तनौ गुमस्ता विसाधको वीरा उठाई कास्कीको भंडारी ढीकमा बस्न गयो। तहाबाट उठदा कालिका तिरमा कटक भयो सेतितिर बरसांमी रस्ता ली नुवाकोट हांनगया टेक नआडमा ठूलो लडाइ भयो कटक बिग्रयो थोरो हटी काजी वंशराज पांडे सर्दार प्रभुमल्ल बस्न्यात सर्दार हकर्सिवस्न्यात लस्कर ली तनौका अम्वतका वाटो गरि रिसिघिरी अम्वल गरी केलादीमा षागे पषाल्या ताहा पछी भीर्कोटका कीहुंमा लडाइँ भयो जीती भीर्कोट् सर भयो।

... फेरी पश्चिममा लडाइँ गर्न वीदा बक्स्या र कहर्सिवस्न्यात जाइ स्यांजामा बस्या काजि वंशराज पांडे प्रभुमल्ल पनि सामेल भया सतौमा चौबीसी वाइसी मिलि ठूलो फौज वस्याका थिया। हाम्रा काजी वंशराज पांडे सर्दार प्रभुमल्ल मुख्य सर्दार कहर्सि वस्न्यातले लडाइँ गऱ्या ठूलो युद्ध भयो कटक विगृ सर्दार कहर्सिवस्नयात शाके १६९२ मंसिर सुदि ९ का दिन लडाईमा पऱ्या वंशराज पांडे घा लागी पक्री पर्वत्याले लैग्या लस्कर धेरै षेत रह्या जो वाच्याका भीर्कोटमा आइवस्या ताहापछि गुमस्ता ढोरमा थियो वही वस्या ढोरचौबीसीसँग मिल्दा चौबीसीले घेरा दिया १४ दिन घेरामा पऱ्यो नेपालबाट गोहार दीन आउदा काजी श्रीहर्ष पंथ धोक्ल्सिं वस्न्यात सतिघाटसम्म आई पुगदा घेरा पऱ्याको लस्कर पनि जो वाच्याका मर्स्यादिका पार तरि सामेल भया।[६४]

---

६३ श्रेष्ठ, *पूर्ववत्,* पादटिप्पणी नं. २७, पृ. १२७।

६४ cfrfo{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= !!, k[= $)^ .

यस ऐतिहासिक घटनाका बारेमा कालू पाँडेको तिथ्यावलीमा यसरी वर्णन गरिएको छ :

... सम्बत् १८२८ पौष ५ गते गोर्खालीले सतौंमा आक्रमण गर्दा सर्दार कहरसिंह वस्न्यात समेत ५०० गोर्खाली परे, काजी वंशराजलाई पर्वतेले पक्री लगे, माघ १२ गते शत्रुले ढोरमा रहेका गोर्खालीलाई धेरै, ढोरका राजा पनि वैरिसंग मिले, अरू अम्केर आए, माघ १३ गते गोर्खालीले भीर्कोट, गह्रौ, पैयूँ छाडी दिए, १४ गते अतिबल विष्टले रिसिंग छाडे, १५ गतेमा रातारात गरी तन्हौं छोडी गोर्खाली फौज मर्स्याङ्गदी तरी वार आए ।[६५]

यस युद्धका बारेमा बालचन्द्र शर्मा लेख्छन् :

... किन्तु, १७७२ ई.को वैशाखमा उनै सरदारहरू (वंशराज, केहसिंह, प्रभुमल्ल आदि) को नेतृत्वमा गोरखाली फौज दोस्रो पटक फेरि गण्डक क्षेत्रतिर पस्यो । १७७१ ई. को पराजयपछि तनहुँले पनि गोरखालीहरूको सैनिक नियन्त्रण मान्न बाध्य हुनु परेको थियो । फलतः हरकुमारदत्त सेनले पनि तनहुँको पल्टन साथ लिई गोरखालीहरूको यस विजय यात्रामा पछि लाग्नु परेको थियो । यस फौजले रिसिङ, ढोर, गरहुँ, पैयौं र भिरकोट सर गऱ्यो । यस विजयले सूर्यका गोरखालीहरूले लगत्तै नुवाकोट र कास्की उपर पनि आक्रमण गरे । यसै अवसरमा परवतका राजा किर्तीवम मल्ले अनेक चौबीसी राज्यको सहायताले एक ठूलो फौज जम्मा पारेका थिए । यस फौजले गोरखालीहरूलाई साह्रै नराम्रो गरी पराजित गऱ्यो । युद्धस्थलमै सरदार केहरसिंह बस्नेत मारिए र काजी वंशराज पाण्डे घाइते भए । परवतेहरूद्वारा उनी यसै अवस्थामा कैद गरिइ परवत पुऱ्याइए । आफ्ना काजी कैदमा परेको देख्दा गोरखालीहरूको साहस टुट्यो । उनीहरू युद्धस्थलदेखि भागेर ढोरमा शरण लिन पुगे । परन्तु यसैबीच ढोर पनि गोरखालीहरूको पञ्जाबाट मुक्त भइसकेको हुनाले भागेर आउने गोरखाली फौजलाई ढोरले घेरामा पाऱ्यो । अन्त्यमा चौध दिनसम्म दुश्मनको घेरामा दुःख खपी यो फौज बडो युक्तिले फुत्केर मर्स्याङ्दी पारी पुग्यो । आफ्नो फौज घेरामा परेको चाल पाई पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो बचावटको

---

[६५] cfrfo{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= !!, k[= $)& .

निमित्त एक सानो फौज ढोरतिर पठाइसकेका थिए । सतिघाटमा यी दुवै थरिको भेट भएकाले दुवै सकुशल काठमाडौं दाखिल भए ।"[६६]

विभिन्न विद्वान्हरूको मतअनुसार सामान्यतः तिथिमितिमा सामान्य मेल नदेखिइए तापनि युद्ध भयानक भएको देखिन्छ र उक्त गृहकोटको युद्धबाट भीरकोट राज्य अस्थायी रूपमा केही समय नेपालमा विलय भए तापनि सतहुँको भयानक युद्धबाट पुनः स्वतन्त्र भएको देखिन आउँछ । सतहुँको युद्धमा गोरखाली पक्षको ठूलै क्षति भएको र भीरकोटबाट भागेर पैयुँको शरणमा पुगेका राजा इन्द्रभुपाल खाँण पुनः स्वतन्त्र राजा हुन पुगेका देखिन्छन् ।

सतहुँको निर्णायक युद्धबाट फिर्ता भएको पृथ्वीनारायण शाहको पश्चिम विजय अभियान रोकिन पुग्यो । एक पटक गोरखाको सिमाना मर्स्याङ्दीमै खुम्चिन पुग्यो । वि.सं. १८३१ मा उनको मृत्युपछि राजा भएका प्रतापसिंहको शासनकालमा चौबीसीतर्फ खासै केही भएको पाइँदैन । पछि नायव राजेन्द्रलक्ष्मीको पालामा पश्चिमतर्फको विजय अभियानले पुनर्जीवन पायो । शुरुदेखि नै गोरखा र लमजुङको आपसी मित्रता थिएन । राजेन्द्रलक्ष्मीको नायवीकालमा गोरखा-लमजुङबीच युद्ध भई गोरखालीको जीत भयो र लम्जुङ्का राजा विरमर्दन पर्वतमा शरण लिन पुगेको परिस्थितिले भीरकोट राज्य सदाको लागि नेपालमा विलय हुन पुग्दछ । यस प्रसंगमा टेकबहादुर श्रेष्ठको अभिमत सान्दर्भिक देखिन्छ :

> ... लम्जुङका वीरमर्दन शाह आफ्नो गुमेको राज्य फिर्ता लिन चाहन्थे । पर्वतका राजाले वीरमर्दन शाहलाई राज्य फिर्ता गरिदिने आशा देखाएका थिए । यस कार्यका लागि पर्वतले कास्कीलाई आफ्नो पक्षमा मिलाउन अत्यावश्यक थियो । एक वर्षपछि नै कास्कीले सन्धि भंग गरी गोरखाको विरुद्ध पर्वतलाई साथ दियो । फलतः पर्वत र कास्कीको संयुक्त फौजले लम्जुङको मकैडाँडामा गोरखा विरुद्ध निर्णायक लडाईं लड्यो । दुबै पक्षबीच भएको यो लडाइमा पनि चौबीसी पक्षकै हार भयो । यस युद्धपछि गोरखाली सैन्यले कास्की, रिसिङ, घिरिङ, ढोर, गजरकोट, गरहुं, पैयुँले आत्मसमर्पण गरे । यसरी सन् १७८५ कार्तिक सम्ममा पश्चिम काली गण्डकी नदी

---

६६ zdf{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= #&, k[= @#)–@#! .

सम्मका चौबीसी राज्यहरू नेपाल अधिराज्यमा समावेश भए ।[६७]

पश्चिमका चौवीसी राज्यहरू विजयका क्रममा नेपाल अधिराज्यमा भीरकोटको विलय सम्बन्धमा क्षेत्री र रायमाझी लेख्छन्-

> ... कास्की र पर्वतको संयुक्त सेनासित जुलाई १७८४ ईस्वीमा स्वरूप सिंह कार्की, नरु शाह र अभिमानसिंह बस्नेतको नेतृत्वमा रहेको नेपाली सेनाले युद्ध गरी पर्वतमाथि आफ्नो नियन्त्रण कायम गऱ्यो । यसको एक वर्ष पछि ईस्वी १७८५ मा राजेन्द्रलक्ष्मी शाहले कास्कीमाथि पनि आक्रमण गर्न सेनाको नियन्त्रण हुन पुग्यो । यसैताका गरहुंका राजा भक्तखाँण, रिसिङका राजा बेणिप्रसाद, भीरकोटका राजा चक्रपति, सतहुँका राजा भुपनारायण लगायत पैयूँ, चरीकोट, ढोरका राजाहरूले समेत नेपालसित युद्ध नै नगरीकन आश्रित राजा हुन स्वीकार गरे ।[६८]

संक्षेपमा हेर्दा किहुँ र गृहकोटको युद्धबाट पराजित भीरकोट सतहुँको युद्धपछि स्वतन्त्र राज्य भएको र राजेन्द्रलक्ष्मीको नायवीकालमा वि.सं. १८४२ मा नेपालमा विलय भई नेपालका शाहवंशको मूल थलो भीरकोट शाहवंशकै अधीन हुनपुग्यो । तर १८४२ को युद्धमा आत्मसमर्पण गर्ने राजा ईन्द्रभुपाल खाँण थिए । उनी नै स्वतन्त्र भीरकोटका अन्तिम स्वतन्त्र राजा थिए । गोरखालीको उर्लंदो विजय उत्साह, चौबीसेको पुरानो एकता कायम रहन नसक्नु, सतहुँको हारको बदला लिने गोरखालीको ईरादा जस्तो कारणले गर्दा अन्ततः भीरकोट राज्य नेपालमा विलय हुन पुग्यो र पराधीन (आश्रित) राजा इन्द्रभुपाल खाँण नै बनाइए । भीरकोट राज्य विशाल नेपाल राज्यअन्तर्गत विलय हुनुको प्रमुख कारण गोरखालीको राज्य विस्तारको दृढ अठोट र नीति (नेपाल एकिकरण नीति) नै हो ।

भीरकोट राज्यको सिमाना स्थापनाकालदेखि नै निश्चित रहन सकेको देखिँदैन । खिलुङबाट राज्य स्थापना भई दाजुभाइमा अंशवण्डा भएर टुक्रिन गएको व्यहोरा अघिल्लो अध्यायमा परिसकेको छ । बीच-बीचमा युद्धका कारण राज्यको सीमाना अदलबदल भइरहन्थ्यो । भीरकोट राज्य नेपालमा विलय हुने समय वि.सं. १८४२ मा भौगोलिक सीमाना सम्बन्धमा चक्रबहादुर खाँणको लेख (अघिल्लो शीर्षक २.५.१२) अनुसार फैलिएको थियो ।

---

६७ >]i7, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= @&, k[=!#@ .

६८ क्षेत्री र रायमाझी, *पूर्ववत्,* पाददिप्पणी नं. ५०, पृ. ४७६ ।

२.६.१. **नेपालमाविलयपछिका रजौटाहरू**

गोरखाली सेना नायक केहरसिंह वस्नेतसित आत्मसमर्पण गर्न नमान्दा वि.सं. १८२८ जेष्ठ २५ गते गृहकोटको लडाइँमा हारे पनि पछि संयुक्त विद्रोहबाट स्वतन्त्र भई अन्तत : १८४२ मा भीरकोट राज्य नेपालमा विलय भएको र सदाका लागि स्वतन्त्र राज्यको अस्तित्व मेटिएको प्रसंग अघिल्लो अध्यायमा नै उल्लेख भइसकेको छ ।

राजा सूर्य खाँणका उत्तराधिकारीहरूको नामावलीका क्रममा महेश्वर शर्मा लेख्छन् :

१. मेदिनीखाँण

२. किनुखाँण (किनुका दुईछोरा कृष्णखाँण र रूप खाँण)

३. कृष्ण खाँण

४. सूर्य खाँण (सूर्य खाँण निसन्तान हुँदा रूप खाँणका छोरा अनन्त खाँणतिर उत्तराधिकार सरेको)

५. अनन्त खाँण

६. अर्जुन खाँण

७. अनिरुद्र खाँण

८. नन्द खाँण

९. महेश्वर खाँण

१०. अनन्त खाँण

११. इन्द्रभुपाल खाँण (इन्द्रभुपाल खाँण एकीकरण हुनु अघि स्वतन्त्र भीरकोटका अन्तिम राजा हुन्) गृहकोटको लडाइमा हारेर इन्द्रभुपाल भागेपछि हरिखाँणलाई गोरखालीले टीको फूर्को दिएका थिए ।

१२. हरीखाँण

१३. पृथ्वी भुपाल खाँण

१४. प्रेम्बर खाँण

१५. लतिलबहादुर खाँण

१६. ताम्रध्वज खाँण

१७. राजा तारकबहादुर शाह[६९]

भीरकोट राज्य नेपालमा विलयपछिको अवस्थाका बारेमा महेश्वर शर्मा बताउँछन् :

> ... भीरकोट राज्य नेपालमा विलय भएपछि गोरखालीहरूको 'रजाइँ हाम्रो कजाइँ तिम्रो' भन्ने नीतिअनुसार इन्द्रभूपाल खाँणलाई नै आश्रित राजाको सुविधा दिएका थिए । पछि इन्द्रभूपाल खाँणले गोरखाको सोझो नगरेका कारण गोरखाले इन्द्रभूपाल खाँणलाई खोसुवा गरी उनका भाइ हरि खाँणलाई

---

६९ शर्मा, *पूर्ववत्,* पादटिप्पणी नं. ५, पृ. २३ र २४ ।

टीको फूर्को दिएर रजौटा पद दिएका थिए । केही समयपछि बहादुर शाहले पुनः इन्द्रभूपाल खाँणलाई नै थमौती गरिदिए । नेपालमा विलय हुनुपूर्व स्वतन्त्र राज्यको हैसियतले जसरी राजनैतिक र न्यायिक फैसलाको अन्तिम बिन्दु राजा नै थिए तर नेपालमा विलय भएपछि त्यो अधिकार केन्द्रले दिएको पाइँदैन । तैपनि परम्परा र हैकमका आधारमा केही न्यायिक फैसला गर्थे । जात पतित र जात उत्थान पनि हैकमका आधारमा गर्दथे । राजा (रजौटा) र जनताबीच सोझो सम्पर्क थिएन । तालुकदारले राजा र रैतीका बीचमा पुलको काम गर्दथे । उनीहरू (तालुकदार) ले जनताबाट माना-चामल उठाएर राजालाई दिने र सोको केही अंश आफै राख्थे । रोपाइँ र दाइँको समयमा रैतीले तालुकदारकहाँ निःशुल्क श्रमदान गर्थे । भीरकोट दरबार (जगतपुर) को नजिकै कचहरी चौतारो हालसम्म छ । त्यही चौतारीमा न्यायिक कार्य सम्पादन हुन्थ्यो ।"[७०]

जगतपुर दरबार, कचहरी घर, कैदी थुन्ने कोठा (कारागार), शाह थर लेख्ने चलन र रजौटा भत्ताका बारेमा महेश्वर शर्मा अगाडि लेख्दछन् :

"राजा तारकबहादुर शाहका बाबु ताम्रध्वज (गाउँमा तमरधोज भन्छन्) का पालासम्म जगतपुर टापुको पलाशको बोटनेर कचहरी घर थियो । उनको दरबार पनि त्यहीँ थियो । कैदी थुन्ने कोठा पनि अझै छ । कचहरी घर कान्छा नारायण केशरी र दरबार चाहिँ जेठा हृषीकेश शाहका भागमा परेको हो । तारक बहादुरले ज. प्रताप समशेरकी छोरीसँग वैवाहिक सम्बन्ध गाँसेपछि 'शाह' लेख्न थालेका हुन् । सुरुमा 'खान', त्यसपछि खाँण र पछि 'शाह' लेखे पनि 'खाँण' नै लेख्नेहरू अझै प्रशस्त छन् । तर 'खान' लेख्ने चलन कम हुँदै गएको छ ।

यो कचहरीमा उजुरबाजुर सुन्ने र मुद्दा छिन्ने काम पनि हुन्थ्यो, तर गह्रौंकोटे गुप्तबहादुर खाँणको जस्तो कानुनी अख्तियारी पाएको नभएर परम्परागत राजाको हैसियतबाट रैती दुनियाका उजुर सुन्ने, फैसला दिने र सजाय गर्ने आफूखुसी व्यवस्था थियो । स्मरणीय छ, तारकबहादुर शाहको 'राजा' पदवी उनको जीवनकालसम्मको हो । भीर्कोट, वि.सं. १८३८ मा

७० @)^%÷#÷@# df dxf/fhu+h sf7df8f}+df dx]Zj/ zdf{;Fusf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hgsf/L .

नेपालमा मिलाइएको थियो, तर फेरि विद्रोह गरेको हुनाले वि.सं. १८४२ मा पूर्णतय नेपालमा एकीकृत भएको हो ।

वि.सं. १९६९ देखि नौ वर्षको उमेरमा तारकबहादुर शाह भीर्कोटका राजा हुनुभएको हो । अहिले उहाँ ९६ वर्षको हुनुहुन्छ । उहाँले मासिक भत्ता रु. १५५१।८० प्राप्त गर्नुहुन्छ । उहाँ बडाहाकिम र लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष पनि हुनुभयो । उहाँको अध्ययनशील प्रवृत्ति अहिले पनि छुटेको छैन । भू.पू. मंत्री हृषीकेश शाह वहाँका जेठा छोरा हुनुहुन्छ ।"[७१]

उपर्युक्त तथ्यहरूका आधारमा रजौटा राज्यमाथि बहादुर शाहको मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध राख्नका लागि केही न्यायिक अधिकार र सुविधासहित थमौती गर्ने नीतिअनुरूप भीरकोटे राजाहरूउपर पनि नेपाल राज्यले केही सुविधासहित रजौटा पद थामिदिएको देखिन आउँछ । 'राज्य रजौटा ऐन २०१७' लागू भएपछि सो सुविधा र पदको अन्त्य भएको पाइन्छ । हाल तारकबहादुर शाह तथा ऋषिकेश शाह दुवैको मृत्यु भइसकेको छ ।

---

७१ zdf{, k"j{jt\, kfbl6Kk0fL g+= %, k[= #!–#@ .

परिच्छेद : तीन

भीरकोट राज्यको अन्य राज्यहरूसँगको सम्बन्ध

गण्डकी प्रदेशका चौबीसे राज्यहरूमध्ये एक भीरकोट राज्य क्षेत्रफल र जनसङ्ख्याको आधारमा सानो भएता पनि सामरिक दृष्टिले ज्यादै महत्त्वपूर्ण थियो। भीरकोटका छिमेकी राज्यहरूमा गुल्मी, पाल्पा, पैयुँ, पर्वत, गह्रौं, ढोर, सतौं, नुवाकोट र कास्की थिए। हालको स्याङ्जा जिल्लामा पर्ने राज्यहरू, ढोर र कास्कीसँग राम्रै सम्बन्ध थियो भने अन्य छिमेकी राज्यहरू पाल्पा, गुल्मी, पैयुँसँग पनि भीरकोटको सुमधुर सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। गोरखा राज्यसँगको सम्बन्ध कहिले राम्रो त कहिले नराम्रो भएको पाइएको छ। अब यहाँ भीरकोट र अन्य चौबीसे राज्यहरूको सम्बन्धका बारेमा छोटो चर्चा गर्ने प्रयास गरिन्छ।

३.१. भीरकोट र गुल्मी राज्यबीचको सम्बन्ध

गुल्मी-भीरकोट राज्यको पश्चिमी छिमेकी राज्य थियो। गुल्मी पनि भीरकोट जस्तै सानो राज्य भएकाले दुवैका लागि अस्तित्व रक्षाको प्रश्न महत्त्वपूर्ण भएकाले सम्बन्ध राम्रो बनाउनु पर्ने आवश्यकता दुवैलाई थियो। यी दुई राज्यका जनताका बीचमा पनि राम्रो सम्बन्ध रहेको पाइन्छ।

यी दुई राज्यबीच राम्रो सम्बन्ध हुनुमा दुई राजपरिवारबीच वैवाहिक सम्बन्ध पनि थियो। तापनि गुल्मी पाल्पा राज्यसँग बढी नजिक भएकाले बेलाबेलामा भीरकोटसँगको सम्बन्धमा चिसोपना पनि देखा पर्दथ्यो। भीरकोटका राजा अनन्त खान प्रथमले गुल्मी र कास्कीबीच वैवाहिक सम्बन्ध कायम गरेका थिए। जुन सम्बन्ध गुल्मीका राजा माणिक मल्लकी जेठी छोरी कास्कीका राज्य कुलमण्डन शाहका जेठा छोरा जलाल शाहसँग भएको थियो।[७२] नेपाल एकीकरणको अभियानमा कास्कीको गुटमा भीरकोट र गुल्मी सामेल भएका थिए। वि.सं. १८४२ को घटनाले भीरकोट नेपालमा विलय भएपछि गुल्मी र भीरकोटको सम्बन्ध समाप्त भयो।

---

७२ /fhf/fd ;'j]bL, *u'NdLsf] P]ltxfl;s emns*, u'NdLM ls/0f k':tsfno, @)%%, k[= *^–*& .

३.२. भीरकोट र पाल्पा राज्यको सम्बन्ध

भीरकोट राज्यको दक्षिणी छिमेकी राज्य पाल्पा थियो। साँखर-केलादी घाटको कालीनदी पारिको राज्य पाल्पा पर्दथ्यो। पाल्पा तत्कालीन समयमा चौबीसे अन्तर्गतको सर्वाधिक शक्तिशाली राज्य मानिन्थ्यो।[७३] पाल्पाका सेनवंशी राज्यसँग सिमाना जोडिए तापनि कालीगण्डकीले सिमानाको काम गरेकाले भीरकोट र पाल्पाबीच त्यस्तो उल्लेख्य लडाइँ झगडा भएको पाइँदैन। पाल्पाली राजा मुकुन्दसेन प्रथमकी छोरीको विवाह पर्वतका मल्ल राजाका छोरासँग गराउनुमा भीरकोटका राजाको मध्यस्थता रहेको कुरा इतिहासमा पाइन्छ।

पाल्पा शक्तिशाली राज्य भएकाले नेपाल एकीकरण अभियानमा भीरकोट, गुल्मी, अर्घा, गरहुं, पैयुँ आदि राज्यको सहयोग लिएर गोरखालीलाई अवरोध पुऱ्याएको पाइन्छ। रणबहादुर शाहले वि.सं. १८३७ मा योगनारायण मल्ललाई लेखेको पत्रमा पश्चिमी ६ राज्यका मानिससहित ध्वजवीर सेन वेतिया र कलकत्तातर्फ मद्दतका लागि गएको कुरा उल्लेख छ।[७४] ध्वजवीर सेन पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनका कान्छा छोरा थिए। यस पत्रका आधारमा पनि पाल्पा र भीरकोटबीच नजिकको सम्बन्ध रहेको कुरा खुल्न आउँछ।

नेपालको संयुक्त सेनाले वि.सं. १८४२ मा भीरकोटमाथि आक्रमण गर्दा पाल्पाले भीरकोटलाई बचाउन सकेन। फलतः भीरकोट नेपालमा गाभिएपछि भीरकोट र पाल्पाको मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध इतिहासमा सिमित रह्यो।

३.३. भीरकोट र गोरखा राज्यको सम्बन्ध

आठटीका शाही मध्येको कान्छो र कालक्रममा सबैभन्दा शक्तिशाली राज्य गोरखा बन्न पुग्यो। एउटै वंशका भाइ-भाइद्वारा शासित राज्य भएकाले शुरुका अवस्थामा गोरखा र भीरकोटबीच पारिवारिक सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। हुन त भौगोलिक दूरीका हिसाबले टाढा र यी दुई राज्यबीचमा अन्य राज्यहरू रहेकाले त्यति निकट सम्बन्ध बन्न पाएको थिएन। यी

---

७३ afnrGb| zdf{, *g]kfnsf] P]ltxfl;s ¿k/]vf*, jf/0fzLM s[i0fs'df/L b]jL, lj=;+= @))*, k[= !$!–!$# .

७४ lji0f'k|;fb l3ld/], *kfNkfsf] ;]g /fHo*, lrtjgM kb\df l3ld/], lj=;+= @)$%, k[= (^ .

दुई राज्यबीचको पहिलो सम्बन्ध गोरखा-मकवानपुरको लडाइँका बेला भीरकोटले गोरखालाई सहयोग गरेको थियो ।[७५]

नरभूपाल शाहको पालाको आम्दानी खर्चको कागजमा 'भीरकोट जान्याको २ आना' लेखिएको पाइन्छ ।[७६] यस प्रमाणका आधारमा गोरखाबाट भीरकोट आउने दूतलाई २ आना दिने व्यवस्था खर्चको कागजले बताउँछ । भीरकोटका अन्तिम राजा इन्द्रभूपाल खानका समयमा वि.सं. १८२४ फाल्गुन ११ गते शुक्रबार गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटबाट एउटा पत्र प्रशारण गरेका छन्, जुन भीरकोटे राजा र त्यहाँका चौतरीयालाई लक्ष्य गरी लेखिएको भन्ने देखिन्छ ।[५] राजा पृथ्वीनारायण शाहले त्यो पत्र कालु पाँडेलाई लेखेका र त्यसमा भीरकोटे राजालाई एउटा बाज, त्यहाँ चौतरीयालाई एक हात्ती र रु. १०००।- मित्रताको आधारमा दिने कबुल गरेकोमा त्यस पटक ती कुराहरू भीरकोटलाई पठाइएको भन्ने लेखिएको छ ।[७७] अन्त्यमा गोरखाले नै भीरकोटको अस्तित्व समाप्त पारे तापनि शुरु-शुरुका समयमा दूतको आदानप्रदान र युद्धका बेला मद्दत गरेको देखिएबाट पनि सम्बन्ध राम्रो थियो भन्न सकिन्छ ।

३.४. भीरकोट र कास्की राज्यको सम्बन्ध

भीरकोटको पूर्वी छिमेकी राज्य कास्की थियो । भीरकोट राज्यका संस्थापक सूर्यखानका सन्तति विचित्र खानले कास्की राज्यको स्थापना गरेका हुन् ।[७८] एउटै वंशका भएकाले वैवाहिक सम्बन्ध नभएता पनि यी दुई राज्य बीच अन्य मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध रहेको थियो । कास्कीका राजाहरू कुलदेवी आलामदेवीको दर्शन गर्न जाँदा भीरकोटे राजाहरूले स्वागत सत्कार गरेको पाइन्छ । कास्कीका राजा नारायण शाहीले वि.सं. १६३० तिर कुलदेवी आलामदेवीको दर्शन गर्न जाँदा भीरकोटे राजा अर्जुन खानको दरबारमा

---

७५ lbg]z/fh kGt, *uf]vf{sf] Oltxf;* -bf];|f] efu_, sf7df8f}+M lbg]z/fh kGt, lj=;+= @)$#, k[= %$% .

७६ *P]hg*, k[= %$% .

७७ /fhf/fd ;'j]bL, *sf:sL /fHosf] Oltxf;*, sf7df8f}+ M ljBfyL{ k':ts e08f/, lj=;+= @)^) k[= @^ .

७८ afa'/fd cfrfo{, *>L % a8fdxf/fhlw/fh k[YjLgf/fo0f zfxsf] ;+lIfKt hLjgL* -efu !_, sf7df8f}+M >L % sf] k|]; ;lrjfno, /fhb/af/, @)@$ k[= @–$.

सम्मान पाएका थिए ।[७९] गोरखाले नेपाल एकीकरण अभियान शुरु गर्दा भीरकोटले कास्कीको गुटलाई साथ दिएको थियो । गोरखाले आक्रमण अभियान तीव्र पारेपछि कास्की, लमजुङ, पर्वत, प्यूठान र भीरकोटलगायतका राज्यहरूले गोरखा विरुद्धको संयुक्त गुट तयार पारेका थिए । पर्वतले कास्की राज्यको काँडेमा आक्रमण गर्दा भीरकोटले कास्कीलाई साथ दिएको थियो । काँडेको लडाइँमा पर्वतका ४० र कास्कीका ३२ सिपाहीहरूको मृत्यु भएको थियो ।[८०] यसरी वंशका आधारमा भीरकोट र कास्की एक-अर्काका दु:खका साथी थिए ।

३.५. भीरकोट र पैयुँ राज्यको सम्बन्ध

भीरकोटको उत्तर-पश्चिमको छिमेकी राज्य पैयुँ थियो । पैयौं राज्यको धेरै भू-भाग हालको पर्वत जिल्लामा पर्दछ । त्यहाँ मल्लहरूको शासन थियो । सिमा जोडिएका छिमेकी राज्य भएकाले भीरकोट र पैयुँ राज्यबीच सिमा विषयलाई लिएर बेलाबेलामा लडाइँ झै-झगडा पनि हुन्थ्यो । वि.सं. १८०५ मा राजा महेश्वर खानका समयमा भीरकोट र पैयुँबीच घमासान युद्ध भयो ।[८१] पैयौंका राजा संग्राम सिंहले भीरकोटे राजकुमारीलाई विवाह गरे पनि उनले छोएको नखाएका कारण दुई राज्यबीच युद्ध भएको थियो । यसबेला भीरकोटेले एक्कासी आक्रमण गरी पैयुँअन्तर्गतका धेरै गाउँहरू लुटिएका थिए । महेश्वर खानपछि अनन्त खान द्वितीयको समयमा पनि भीरकोट र पैयुँको सम्बन्ध त्यति राम्रो पाइँदैन । पैयुँ राज्यका हर्ताकर्ता भारदारहरू काफ्लेहरू थिए । यही रिसमा भीरकोटे राजाहरूले काफ्लेहरूको पानी बारेको भन्ने स्थानीय जानकारहरू बताउँछन् ।

यद्यपि पैयौं र भीरकोटबीच बेलाबेलामा लडाइँ र झगडा भए पनि नेपाल एकीकरणको समयमा भने सम्बन्ध सुमधुर बनेको देखिन्छ । सतहुँको युद्धमा यी दुवै राज्य संलग्न भएबाट र वि.सं. १८४२-४३ मा नेपालका विरुद्धमा पैयुँ, भीरकोट, ढोर, गरहुँले समूह निर्माण गरेबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ ।

३.६. भीरकोट र गरहुँ, सतहुँ, ढोर, नुवाकोटको सम्बन्ध

---

७९ 6f]s/fh kf08], *cfndb]jL Ps P]ltxfl;s cWoog*, lq=lj= Oltxf; s]Gb|Lo ljefudf a'emfPsf] :gftsf]Q/ zf]wkq @)^@ k[= ^) .

८० ;'j]bL, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= ^, k[=@)$–@)& .

८१ dx]Zj/ zdf{, *:ofª\hfsf rf}aL;] /fHodf ?dlnFbf*, :ofª\hf M cf:yf k|sfzg, lj=;+= @)%^ k[=@$ / $) .

भीरकोट राज्यका संस्थापक जैनखानका छोरा सूर्य खान र सूर्य खानका २ भाइ छोरा थिए । यिनीहरूको नाम खाञ्चा (जेठा) र मिञ्चा (कान्छा) भन्ने गरिन्थ्यो । दाजुभाइमा पैतृक राज्य अंशवण्डा गर्दा जेठाको भागमा भीरकोट गरहुँकोट तथा कान्छाको भागमा नुवाकोट मात्र परेको थियो । पछि सतौंकोट पनि कान्छाको भागमा पऱ्यो । पछि फेरि भीरकोट पनि आपसमा विभाजन भई सूर्य खान भीरकोटका राजा तथा दशरथ खान गरहुँकोट र ढोरका राजा भए । महिपति खानका छोराका पालामा गरहुँ र ढोर पुनः विभाजन भई गरहुँका राजा कर्ण खान र ढोरका राजा दशरथ खान भए । यसरी जैन खानले जग बसाएको भीरकोट राज्यअन्तर्गत ५ वटा खान (खाँण) ठकुराइको सम्बन्धमा भाषा वंशावलीको लेख यस्तो छः-

> ... माहाराज पृथ्वीनारायण शाहबाट हुकुम भै काजी वंशराज पाण्डे सर्दार कहर्सि बस्न्यात् सर्दार प्रभुल्ल लमजूंग तनौ गुमस्ता विसाधको वीरा उठाई कास्कीको भंडारी ढीकमा बस्न गयो । तहाबाट उठदा कालिका तिरमा कटक भयो सेतितिर बरसांमी रस्ता ली नुवाकोट हांनगया टेक नआडमा ठूलो लडाइ भयो कटक बिग्रयो थोरो हटी काजी वंशराज पांडे सर्दार प्रभुमल्ल बस्न्यात सर्दार हकर्सिवस्न्यात लस्कर ली तनौका अम्वतका वाटो गरि रिसिघिरी अम्वल गरी केलादीमा षागे पषाल्या ताहा पछी भीर्कोटका कीहुंमा लडाइँ भयो जीती भीर्कोट् सर भयो ।
>
> ... फेरी पश्चिममा लडाइँ गर्न वीदा बक्स्या र कहर्सिवस्न्यात जाइ स्यांजामा बस्या काजि वंशराज पांडे प्रभुमल्ल पनि सामेल भया सतौमा चौबीसी वाइसी मिलि ठूलो फौज वस्याका थिया । हाम्रा काजी वंशराज पांडे सर्दार प्रभुमल्ल मुख्य सर्दार कहर्सि वस्न्यातले लडाइँ गऱ्या ठूलो युद्ध भयो कटक विगृ सर्दार कहर्सिवस्नयात शाके १६९२ मंसिर सुदि ९ का दिन लडाईमा पऱ्या वंशराज पांडे घा लागी पक्री पर्वत्याले लैग्या लस्कर धेरै षेत रह्या जो वाच्याका भीर्कोटमा आइवस्या ताहापछि गुमस्ता ढोरमा थियो वही वस्या ढोरचौबीसीसँग मिल्दा चौबीसीले घेरा दिया १४ दिन घेरामा पऱ्यो नेपालबाट गोहार दीन आउदा काजी श्रीहर्ष पंथ धोक्ल्सिं वस्न्यात

सतिघाटसम्म आई पुगदा घेरा पऱ्याको लस्कर पनि जो वाच्याका मर्स्यादिका पार तरि सामेल भया ।[८२]

यी ५ वटा ठकुराइबीच अंशवण्डाको झगडा तथा भाइभाइको इर्ष्याका कारण बेलाबेलामा टसमस हुन्थ्यो तापनि सतहुँको लडाइँमा अस्तित्व रक्षा तथा सोभन्दा अघि वि.सं. १८२८ को युद्धमा ढोर चौबीसे तर्फ मिल्नुले यिनी दाजुभाइहरूबीचको सम्बन्ध महाभारतमा युधिष्ठिरले आफ्ना भाइ भीम र अर्जुनलाई आफ्नो शत्रु दुर्योधनलाई गन्धर्वको पञ्जाबाट छुटाउने बेलामा दिएको अर्ति "बाहिर हामी १०५ हौं भने भित्र हामी सय र पाँच हौं" भने जस्तो देखिन्छ ।

---

८२ cfrfo{, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= &, k[= $)^ .

परिच्छेद : चार

भीरकोट राज्यको सामाजिक अवस्था

४.१. सामाजिक बनौट

मानव समाजको विकासक्रमलाई अध्ययन गर्दा समाजको स्थापना हुन निकै लामो समय लागेको पाइन्छ । प्राचीन नेपालको मानव सभ्यतालाई हेर्दा यहाँ (नेपालमा) एकाथरी जातिहरू खासगरी मंगोलियन मूलका मानिसहरू चीन तिब्बत हुँदै नेपाल प्रवेश गरेका थिए भन्ने भेटिन्छ भने अर्कातर्फ आर्यमूलका क्षत्री ब्राह्मणहरू कुमाऊँ गढवाल हुँदै नेपाल प्रवेश गरेका थिए । यसैक्रममा उत्तरबाट आउने मंगोलमूलका मगर, गुरुङहरू भीरकोटमा आइपुगेका थिए भने आर्यमूलका मानिसहरू भारतबाट विभिन्न समयमा विभिन्न बाटो हुँदै भीरकोटमा आइपुगेका पाइन्छन् । भारतको चित्तौडमा भएको मुस्लिम आक्रमणबाट भुपाल र उनका भाइ, भारदार तथा धेरै जातका (कामी, दमै, क्षेत्री, ठकुरी, बाहुन) मानिसहरू रिडी हुँदै भीरकोटमा आई रजस्थल निर्माण गरेको व्यहोरा अघिल्लो अध्यायमा पनि परिसकेको छ । खिलुङ कालिकादेवीका नित्य पुजारी नुवादत्त अर्याल र लक्ष्मण रोकाहा क्षत्री खिलुङ पनि हामीहरू राजासँगै भारतबाट आएका पण्डित र क्षत्रीका सन्तान हौं भन्छन् ।[८३] तर यसलाई पुष्टि गर्ने कुनै आधिकारिक प्रमाण भेटिँदैन ।

भीरकोटमा विभिन्न जातिहरूको आगमनका बारेमा पछिल्लो शीर्षकमा विस्तृत चर्चा गरिने छ । यहाँ भीरकोट राज्यमा समाजको बनौट कस्तो थियो ? खास गरी चौबीसेकाल वा उत्तर मध्यकालको सामाजिक संरचनाका बारेमा प्रकाश पार्ने जमर्को गरिन्छ । काठमाडौंका राजा जयस्थिति मल्लको शासन अवधिपछिको समयलाई नेपालको इतिहासले उत्तर-मध्यकाल भनेको छ र पृथ्वीनारायण शाहबाट आधुनिक नेपाल भन्ने गरिएको छ । तसर्थ भीरकोट राज्यको सामाजिक संरचनाको वर्णन प्रसंगले उत्तर-मध्यकालीन समयको वर्णनमा बढी केन्द्रित भएको छ ।

भीरकोट राज्यको सामाजिक संरचनाका सम्बन्धमा दिपीलप्रताप खाँणको विचार यस्तो छः-

---

८३ g'jfbQ cof{n / nId0f /f]sfxfaf6 ldlt @)^%–)^–@! sf] ;fIfTsf/af6 k|fKt hgsf/L .

... प्राचीनकालदेखि चलिआएको नेपाली समाजको सामाजिक संरचनालाई चौधौं शताब्दीमा अएर राजा जयस्थिति मल्लले पूनर्गठन र सुधार गरेका थिए । त्यसको प्रभाव भीरकोट राज्यमा पनि परेको थियो । भीरकोटमा खाणहरूको राज्य स्थापनापूर्व उत्तरी भीरकोटमा गुरुङहरूको टाकुरे राज्य र दक्षिणी भीरकोटमा मगरहरूको भुरे राज्यहरू थिए । यस्ता राज्यहरू मुख्येली पद्धतिमा आधारित थिए र यिनीहरूको वर्ण व्यवस्थामा काठमाडौं (नेपाल) को प्रभाव परेको थियो ।[८४]

यसबारेमा स्व. सरदार भीमबहादुर पाण्डेको अभिमत यस्तो छ :-

...यस राज्यमा ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र वर्णका मानिसहरू बसोबास गर्दथे । गाँउ घरमा ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शुद्र वर्णका मानिसहरू बसोबास गर्दथे । गाउँ घरमा ब्राह्मण वर्गको विशेष महत्व थियो । खास गरेर त्यसबेला समाजको बनोट सरसर्ती भन्दा तागाधारी, मतवाली र अछुत जातका मानिसहरू बसोबास गर्दथे । बाहुन, क्षेत्री र ठकुरी अर्थात जनै (यज्ञोपवित) लगाउनेलाई तागाधारी, छोइछिटो हाल्न नपर्ने जाँडरक्सी खाएर जात नजानेलाई मतवाली र दमाई, कामी, सार्की, गाइने, पोडेलाई अछुत वा तल्लोजात भनिन्थ्यो ।"[८५]

भीरकोट राज्यको सामाजिक अवस्थाका बारेमा रोकाहा भन्दछन्:

त्यतिबेलाको भीरकोट राज्यमा जात विशेषका नियमहरू बनाइएका थिए । जातीय भेदभाव, छुवाछूत र उचनीचको गहिरो प्रभाव परेको थियो । विवाह प्रथा पनि जातअनुसार फरक थियो । राज परिवारमा मल्ल, सेन, शाहहरूबीच विहेवारी हुन्थ्यो । बालविवाह, बहुविवाह र अनमेल विवाहजस्ता कुरीतिहरूलाई त्यतिबेला स्वीकार गरिएको थियो भने अन्तरजातीय विवाह र विधवा विवाहलाई नराम्रो मानिन्थ्यो । समाजमा दासप्रथा प्रचलनमा थियो । शासनमा उच्च वर्ग, धनी वर्ग तथा कुलीन वर्गले दासदासीहरू राख्दथे । ती

---

८४ lblnk k|tfk vfF0f;Fusf] ldlt @)^%–!!–@@ sf] ;fIfTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

८५ ;/bf/ eLdaxfb'/ kf08], *To;avtsf] g]kfn* -efu–!_, sf7df8f}+ M lj=;+= @)$$, k[= @^ .

दासदासीहरू मालिकका निजी सम्पत्ति हुने भएकाले उनीहरूको बेचबिखनसमेत हुन्थ्यो ।[८६]

चौबीसेकालमा भीरकोटको मुख्य खानामा आँटो, ढिंडो, माछा मुख्य थिए । किनभने धान खेती फाँटहरूमा पछि मात्र शुरु भएको हो । माछा यहाँको प्रसिद्ध व्यञ्जन थियो । धानको खेती भइसकेपछि लेकालीहरूले पनि मकैसँग धान साटेर चाडवाडमा भात खान्थे । उच्च वर्गमा माछा, मासु, दुध, दही, घ्यू र चामलको भात खाने चलन थियो भने निम्न वर्गका मानिसहरूको मुख्य खाना मकै र कोदाका परिकारहरू थिए ।[८७]

भीरकोटका मानिसहरूको पेशाका सम्बन्धमा देवीप्रसाद वनवासीको अभिमत यस प्रकार छ :

> ...राजाको प्रतीक चिन्ह र श्रीपेच प्राचीन भारतीय राजा रजौटाहरूकै अनुकरणीय हुँदाहुन । राजाको पोशाकमा कालो बाक्लो खस्रो कपडाको दौरा सुरुवाल, टाउकामा लगाउने टोपी, त्यसमा बायाँपट्टि खुकुरीको छाप भुण्डिएको हुन्थ्यो । अन्य वर्गको मुख्य पोशाकमा छालाको काने जुत्ता, खुकुलो सुरुवाल, घुँडामाथिसम्म छोपिने छोरभएको दौरा, कम्मरमा पटुका र पेटी, टाउकामा टोप र काने टोपी थिए ।[८८]

यस सम्बन्धमा भुवनसिंह बताउँछन :

> ...शासक वर्गले मुगल शैलीका गरगहना लगाउँथे । सर्वसाधारण महिलाहरूले चुरापोते, सिन्दुर, टिका सुनका गहना र अन्य धातुका गहना लगाउँथे । यसका साथै उनीहरू चोलो, फरिया, पटुका, र घरबुनाका कपडा लगाउँथे । त्यतिबेलाको समाज हिन्दु वर्णव्यवस्थामा आधारित थियो । त्यतिबेला अन्धविश्वासले समाजमा जरो गाडेको थियो । मानिसहरूको अकाल निधन हुनु, रोग लाग्नु, बाढी आउनुजस्ता घटनाहरूलाई दैवीखेल ठानेर विविध पूजाआजा गरिन्थ्यो । धामी, झाँक्री, वैद्यद्वारा उपचार गर्ने गराउने चलन

---

८६ *P]hg .*

८७ rqmaxfb'/ vfF0f, jif{ *@, :ofª\hf lsrgf;, xfn e/tk'/ lgjf;L;Fusf] @)^%–)#–!(sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

८८ jflnª g=kf= cdf{bL lgjf;L ;flxTosf/ b]ljk|;fb /]UdL …jgjf;LÚ n] @)^%÷&÷% df n]lvlbg'ePsf] k|ZgfjnLsf] pQ/af6 k|fKt hfgsf/L .

थियो । कुनै शुभकार्य गर्दा शुभमूहर्त (साइत) जुराउने चलन थियो । हालको जस्तो विद्यालय नभएको भए पनि शिक्षालाई विशेष महत्त्व दिइन्थ्यो । ब्राह्मण जातिमा गुरुकुल शिक्षाअन्तर्गत चण्डी, वेद, ज्योतिष, व्याकरण, कर्मकाण्डको अध्ययन अध्यापन हुन्थ्यो भने मतवालीमा नेवार जातिले मात्र पढ्दथे । पछि गएर विद्याका लागि वनारस र हरिद्वार जाने प्रचलन आएको थियो ।[८९]

उपर्युक्त प्रमाणहरूका आधारमा उत्तर-मध्यकालीन भीरकोट राज्यमा सामाजिक व्यवस्था हिन्दु वर्णाश्रममा आधारित थियो भन्न सकिन्छ । तत्कालीन समयको सामाजिक परिवेश अन्धविश्वासमा बढी ग्रसित भएको पाइन्छ भने सामन्ती संस्कारको झलक पनि भेटिन्छ ।

४.२. जातीय स्थिति

भीरकोट राज्यको जातीय स्थितिका बारेमा वर्णन गर्नुपर्दा नेपालमा मानव वस्ती कहाँबाट कसरी हुन पुग्यो भन्ने विषयलाई छुनु पर्ने हुन्छ । शाहवंशले शासन गर्नु पूर्व भीरकोटमा गुरुङ र मगर जातिको बाहुल्यता रहेको कुरा अगाडिका प्रमाणहरूले पुष्टि गरिसकेका छन् भने शाह वंशको आगमन भारतीय क्षेत्रबाट अगाडि बढ्ने क्रममा लसर्घाबाट भीरकोट स्थानान्तरण भएको भन्ने तथ्य पनि अगाडिका वर्णनमा परेको छ । अब प्रश्न उठ्छ, त्यसो भए यी मगर, गुरुङ र शाहहरू को थिए ? र कहाँ-कहाँबाट भीरकोटमा आइपुगे ? यसको उत्तर त्यति सजिलो छैन । किनभने यसकालागि मानव उत्पत्तिदेखि आउन सकियो भने मात्र सम्भव होला । तैपनि यहाँ भीरकोट राज्यको जातीय स्थितिका बारेमा र आगमनका बारेमा छोटो वर्णन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

शाहवंशको उत्पत्तिका बारेमा राजाराम सुवेदीको विचार यस्तो छः-

> ...शाहवंशको खोजिगर्दै जँदा त्यो मध्य एशियामा मंगोल र खस जातिसँगै रहेको थाहा पाइएको छ । मध्य एशियाको फिरन्ते जाति श्वेत हुण विक्रम पूर्व २००० देखि १५०० का बीच चीन प्रवेश गऱ्यो र चीनलाई आफ्नो अधीनमा पार्न समर्थ भयो । विक्रमको आरम्भ भन्दा २०० वर्ष पूर्व चीनको हान जातिसँग श्वेत हुणहरूको टक्कर पर्दा हुणहरू पराजित भई त्यस

---

८९ jfg]yf]sb]p/fnL lgjf/L e'jgl;+ª clwsf/L -jif{ &)_ ;Fu @)^%÷)@÷!(sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

> जातिको एक चोइटो दक्षिण-पश्चिम एशिया तिर लाग्यो र पुगनपुग ३०० वर्ष फिरन्ते जिवन बिताउन बाध्य भयो। ....त्यस जातिबाट आठौ शताब्दीमा आइपुग्दा ३६ टुक्रा राजपुत बन्न पुगे। भारतको चित्तौरगढबाट नेपाल प्रवेश गर्ने यिनीहरूको एउटा हाँगो हो।"[९०]

सुवेदी अगाडि लेख्छन्: "शाह वंश, मगरवंश र किराँतवंशको प्रादुर्भाव मध्य एशियाबाट भएको हुनाले वर्तमान नेपालको जग प्राचीनकालबाटै आपसमा मिलेर बनेको देखिन्छ।[९१] इमानसिङ चेम्जोङका अनुसार मगर जातिको उत्पत्ति चीनको 'सिम' भन्ने स्थानबाट भएको हो।[९२]

भीरकोटमा विभिन्न जातिहरूको आगमनका सम्बन्धमा खाँणका भन्दछन् :

> भीरकोटमा विभिन्न जातिहरूको आगमन विभिन्न समयमा विभिन्न स्थानबाट भएको पाइन्छ। भीरकोटमा ब्राह्मणहरूको आगमन इस्वीको तेह्रौंदेखि सौह्रौ शताब्दीसम्ममा भारतमा भएको मुस्लिम आक्रमणपश्चात भएको हो। त्यसमध्ये केही खाँणहरूसँग आएका थिए भने केही भारतको अजिर प्रदेशबाट कुमाऊँ हुँदै नेपाल प्रवेश गरेका कुमाई ब्राह्मण हुन्। गुरुङ् र मगरहरू पश्चिम खस राज्यबाट विस्तारै यस क्षेत्रमा आएका हुन्। यहाँका पुराना आदिबासी माझी जाति हुन् र यिनीहरूले आँधीखोलामा माछा मार्ने काम गर्दथे। चौबीसेकालमा भीरकोटमा भएका प्रमुख जातिहरूमा गुरुङ, मगर, ब्राह्मण पर्दछन्। यिनीहरूको प्रमुख बस्तीलाई हेर्दा ब्राह्मण र क्षेत्रीहरू सबै ठाँउमा छरिएर रहेका थिए। कामी-जगतपुर, ठकुरी-जगतपुर लामाचौर, पेल्काचौर, खिलुङ, मनकामना, मगर-सेखाम, क्याक्मी, चित्रे, मुस्लिम-जगतपुर, माँझी-रानीरह, नेवार-उम्दीया, दहथुम, विभिन्न हटियाहरू मुख्य वस्ती क्षेत्र थिए।[९३]

---

[९०] /fhf/fd ;'a]bL, *:ofª\hfsf] Oltxf;*, u08sL ;fdflhs u'7Låf/f :ofª\hfdf cfof]lht uf]li7df k|:t't sfo{kq M @)^), ck|sflzt k[= ! / @ .

[९१] *P]hg*, k[= $.

[९२] Odfgl;ª r]Dhf]ª, *lx:6«L P08 sNr/ ckm ls/ft lkk'n* -t];|f] ;+:s/0f, efu–@_, sf7df8f}+ M k'ik/Tg ;fu/, ;g\ !(^&, k[= &) .

[९३] lblnkk|tfk vfF0f, jflnª g=kf= @)^%÷!!÷@@ sf] ;fIffTsf/af6 .

भीरकोटमा मुस्लिमहरूको आगमनका सम्बन्धमा अकबुल मियाँ भन्छन्-

भीरकोटे मुस्लिमहरू भारतको आजमगढबाट नेपालगञ्ज हुँदै अर्घाखाँचीबाट गुल्मीको बाटो भीरकोटमा आए। उनीहरू आउनाको मुख्य उद्देश्य भीरकोटमा खाँणहरूको राज्य स्थापना भइसकेपछि उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने हातहतियार, खरखजाना, वास्तुकलाको निर्माण, मर्मत संभारका लागि ल्याइएको हो। शुरुमा हामीहरू (मुस्लिमहरू) हालको दहथुम गा.वि.स. वडा नं. ९ को लुहाडाँडामा बसोबास गरेका थियौं। करीब १०० वर्ष सोही ठाँउमा बिताएपछि त्यहाँबाट हालको दहथुम गा.वि.स.को वडा नं. ३ र ६ मा सरेका हुन्। उनीहरूको आगमन विक्रमको १६०० तिर भएको हो। मुस्लिममा ४ थरहरू छन्। जसमा (क) शेख (ख) सैयाद (ग) मंगल र (घ) पथान। पथान जात पछि आएका हुन् भने अन्य ३ जात अघि आएका हुन्।[९४]

भीरकोटमा विभिन्न जातिको आगमनका सम्बन्धमा दिलिपप्रताप खाँणको विचारः

...भीरकोटका ब्राह्मणमध्ये पूर्वीया ब्राह्मण वंगलादेशको ढाकाबाट भट्टाचार्यहरूको आगमन-जसबाट अर्याल, पौड्याल, सिग्द्याल र पोखेल बने। भट्ट र गोस्वामीबाट अन्य उपाध्याय ब्राह्मणको विकास भयो। दक्षिणबाट फलित विद्या (ज्योतिष शास्त्र) र वैदिक ब्राह्मणहरू सुवेदी, द्विवेदी, पाठक बने। भीरकोटका दमैहरू प्राचिनभारतका प्रविण जातिका हुन् र भुपाल राणजी रावसँग आएका हुन्, यस्तै भीरकोटका कामी ई.पू.८००-३०० सम्मका क्षत्री जातिका मानिसहरू हुन्। पछि जातिच्यूत भई अछुत भएका हुन्।"[९५]

भीरकोट बडामौलाकालिका मन्दिरका संयोजक भुवनसिंह अधिकारी क्षत्रीसँगको भेटमा कुराकानीका क्रममा उनले भनेका छन् कि "एउटा यस्तो पुरानो कागत भेटिएको थियो कि जसमा चंखे कामीको छाप अजव खानले छिनीलिया" भन्ने लेखिएको थियो। मैले उक्त कागजको खोजी गरेँ तर भेट्टाउन सकिएन। यसबाट कामीहरूको पनि प्रशासनिक हैसियत भएको संकेत मिल्दछ। त्यस्तै अर्को भ्रमणका क्रममा भीरकोटकालिका मन्दिरका

---

९४ jfln[a] g=kf= /fdafR5f lgjf;L jif{ $^ sf dsa'n ldofF;Fu @)^%÷)*÷!% df lnPsf] cGtjf{tf{af6 k|fKt hfgsf/L .

९५ vfF0f, *k"j{jt*, kfbl6Kk0fL g+= !! .

पुजारीहरूको बस्ती सारु गाउँमा बास पर्दा त्यहाँका बुढापाकाहरूले यो पहिले कामीको राज्य हो रे भनेका थिए। तर त्यसको प्रमाण जुटाउन सकिएन। जे होस कामीको मुख्येली भने चलेको हुनुपर्दछ भन्ने थाहा हुन आउँछ।

भीरकोट राज्यका जात विशेषको कामलाई हेर्दा कृषि तथा पशुपालन नै प्रमुख पेशा थियो। तर, जातअनुसारको प्रमुख कामलाई हेर्दा लसर्घाबाट आएका खाँणहरू राजा तथा उच्च भारदार, पाल्पाबाट आएका ठकुरीहरूमा खाँण र मल्ल बाहेकका अन्य ठकुरीहरू (सेन, हमाल) पर्वतबाट आएका मल्लाज (मल्ल) हरू योग्यता अनुसारको मुखीयाली काम गर्दथे। गुरुङहरू लामा, धामी, नेवारहरू व्यापार, माझीहरू माछा मार्ने, मुस्लिमहरू हतियार, बारुद निर्माण, वास्तुकला र श्रृङगार व्यापार , कामीहरू फलामका काम, दमाईहरू बाजा बजाउने, कटुवाली गर्ने र सिलाइको काम गर्थे भने सार्कीहरू छालाको काम गर्ने गर्दथे।[९६]

४.३. चाडपर्व

चौबीसेकालमा भीरकोट राज्यमा मनाइने चाडपर्वलाई धार्मिक हिसाबले हेर्दा ३ भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ। (क) हिन्दु धर्ममा आधारित चाडपर्व (ख) ईस्लाम धर्ममा आधारित चाडपर्व र (ग) सामाजिक मेलापर्व। प्राचीन तथा पूर्व-मध्यकालमा मनाइने चाडपर्वहरू के कस्ता थिए भन्ने सन्दर्भमा स्रोतको अभावका कारण उल्लेख गर्न सकिएन। चौबीसीकालमा भारतका विभिन्न स्थानबाट विभिन्न समयमा यस भेगमा पसेका ब्राह्मण जाति शिक्षित र हिन्दु धर्ममा दिक्षित भएका हुनाले यिनीहरू सभ्य थिए। तसर्थ यहाँका पुराना बासिन्दाहरू पनि यिनीहरूबाट प्रभावित भएर हिन्दु धर्ममा आधारित चाडपर्वहरू मनाउने गर्दथे। यस सम्बन्धमा वनवासीको विचार यस्तो छः-

> धर्म र संस्कृति जुनसुकै मानव समाजका पनि मुख्य र मौलिक पहिचान हुन्। हामीकहाँ प्रचलित चाडवाड प्रायः अयन, ऋतु र कृषि प्रणालीमा आधारित देखिन्छन्। लेकालीहरू परम्परागत रूपमा उधौली उभौलीमा मंसिर र जेष्ठ महिनाका पूर्णिमाका दिनमा पितृहरूका सम्झनामा बाजे-बज्यै अथवा बाईको थान बनाई पशुपंक्षीको बली दिई पूजा गरी देवानी गर्ने

---

९६ *P]hg .*

गर्दथे । आगन्तुक खस आर्य समुदायले पनि मंसिर र जेठको पूर्णिमाकै दिनमा गौंडा पूजा र कुल देवदेवीको पूजा गर्ने गर्दथे ।[९७]

त्यस्तै गरी विशेष पर्वका रूपमा यहाँको छाङ्छाङ्दी मेलालाई लिन सकिन्छ । यस मेलाको पृष्ठभूमि हिन्दु धर्मको स्वस्थानी व्रतकथासँग जोडिएको छ । शिवजीले सतीदेवीको लास बोक्दै हिड्दा उनका अंगहरू पतन हुने क्रममा अन्तिम अंग पतन भई केवल छायाँमात्र रहन गई यस स्थानलाई छायाँक्षेत्र भन्न थालियो । यस छाँयाक्षेत्रमा फागुने औंशीमा २० दिनसम्म मेला लाग्दथ्यो । यही शिवरात्री मेलामा किनबेचको हाटबजार समेतको उपयोग हुन्थ्यो । अन्य चाडपर्वहरूमा दशैं, तिहार, माघे संक्रान्ति, चैतेदशैं र चण्डी पूर्णिमा मुख्य थिए ।[९८]

मुस्लिम जातिसँग सम्बन्धित चाडपर्वहरू पनि अस्तित्वमा थिए । किनभने विक्रमको सौह्रौं शताब्दीको पूवार्द्धमा भीरकोटमा मुस्लिमको आगमन भईसकेको थियो । मुस्लिम जातिमा मनाइने मुख्य चाडपर्वहरूका सम्बन्धमा मियाँ भन्छन्- “रम्जान (रोजा महिना) कुर्वानी (बकराइद) जस्ता दान दिने पर्वहरू मनाइन्थे । त्यस्तै इराकको कर्वला शहरमा यहुदी र सुन्नी बीचको युद्धको समयमा शाहबायेक्रामहरू शहीद भएको हुँदा शहीदको सम्झनामा मोहर्रम दिवस मनाइन्छ र चौबीसी कालमा पनि मुस्लिमका धार्मिक चाडपर्वहरू यिनै थिए ।”[९९] सामाजिक चाडर्वहरूमा नेवार जातिको लाखे जात्रा, गुरुङ जातिको घाँटुनाच र मगरहरूको सोरठीनाच मुख्य थिए भने बाहुन जातिमा भजन प्रसिद्ध थियो । अहिले पनि आँधीखोले रोइला, आँधीखोले लोकसंस्कृतिका नामले परिचित लोकगीतहरू विवाहादि उत्सवमा र धार्मिक कार्यमा बाजागाजासहित गाइन्छ ।

४.४. धर्म, संस्कृति

---

९७ jfln[a] g=kf= & lgjf;L b]jLk|;fb jgjf;L;Fu @)^%÷&÷% sf] ;fIffTsf/af6 .

९८ @)^%÷!!÷!@ df jfln[a] g=kf= lgjf;L lblnkk|tfk vfF0f;Fusf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

९९ bfl;{[a] bxy'd j8f g++= # lgjf;L jif{ $% sf dxDdb O;'k ldofF ;Fu @)^%÷)*÷!* df lnPsf] cGtjf{tf{af6 k|fKt hfgsf/L .

भीरकोट राज्यमा मानिने मुख्य धर्म हिन्दु थियो । मुस्लिमको आगमनपछि उनीहरू गौहत्याबाहेक आफ्नो धर्म मान्न स्वतन्त्र थिए । उनीहरू भीरकोटमा आएर मस्जिदको निर्माण गरी आफ्नो धर्म (इस्लाम) ग्रन्थअनुसार धर्मकर्म गर्दथे । धर्म र संस्कृति एकअर्कामा घनिष्ट सम्बन्ध राख्ने कुराहरू हुन् । धर्मले सभ्यता र मर्यादाको पाठ सिकाउँछ र त्यही सभ्यता नै कालान्तरमा संस्कृति बन्न पुग्दछ । अब यहाँ चौबीसीकालमा हिन्दु र मुस्लिम धर्म संस्कार र संस्कृतिका बारेमा संक्षिप्त चर्चा गरिन्छ ।

भीरकोटमा हिन्दु धर्मको प्रभाव पार्ने भारतबाट आएका आर्यमूलका ब्राह्मण जाति थिए भन्ने कुरा त अघिल्लो अध्यायमा वर्णन भइसकेको छ । हिन्दु धर्मअन्तर्गतका प्रमुख धार्मिक क्रियाकलापहरू :

क) जन्म संस्कारदेखि मृत्यु संस्कारसम्मका १० कर्म

ख) नवदुर्गा पूजन,देवी भागवत पुराण, श्रीमद्भागवतसप्ताह, हरिवंशपुराण, लघुरुद्री, महारुद्री सत्यनारायण पूजा लगायतका हिन्दु पूजाहरू पर्दथे । यी पूजाहरू विशेषतः सकाम र कुनै-कुनै निष्काम पूजा हुन्थे र ब्राह्मणले पूजा गर्ने र गराउने काम गर्दथे ।[१००]

शुरु-शुरुमा धर्म संस्कृति फरक-फरक भएको कुरा वनवासी यसरी भन्दछन् :

> आदिवासी (गुरुङ, मगर, माँझी) हरूले औशी पूर्णिमाजस्ता अवसरमा कामबाट फुर्सद लिई नाचगान गरी खानपानमा रमाएर चाडपर्व मनाउँथे । क्षेत्री-ब्राह्मणहरू भने हिन्दु वर्णाश्रम धर्मका आधारमा जन्म, मृत्यु संस्कार, चाडपर्व र धर्म संस्कृतिको निर्वाह गर्दथे । कतिपय कुरा लेकालीबाट फँटेली र फँटेलीबाट लेकालीहरूले पनि अनुकरण गर्दै गएर सँगसँगै मेलाजात्रामा सम्मिलित भई नाचगान गर्न पनि लागे ।[१०१]

बौद्ध धर्मको सम्बन्धमा अध्ययन गर्दा भीरकोट राज्यअन्तर्गत कुनै पनि गुम्बा र विहारहरू नभेटिएको र बौद्धमार्गीहरूको उल्लेखनीय स्थिति पनि देखा नपरेको हुँदा यहाँ बुद्ध धर्मको खासै प्रभाव नभएको तथ्य स्थलगत भ्रमणबाट खुल्न आएको छ । तैपनि बुद्ध धर्मसँग

---

१०० lvn'ª sflnsf dlGb/sf lgTo k'hf/L g'jfbQ cof{n;Fusf] ldlt @)^%÷)^÷@! sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

१०१ jflnª g=kf= & cdf{bL lgjf;L b]jLk|;fb /]UdL, jgaf;L;Fu ldlt @)^%÷&÷% sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

सम्बन्धित बौद्ध पूर्णिमा (चण्डीपूर्णिमा) भने हिन्दु संस्कारअन्तर्गत नै मनाउने चलन अद्यावधि छँदै छ ।

मुस्लिम धर्म संस्कृतिअनुसारका संस्कारहरूका बारेमा इसुप मिँया भन्छन् :

> भीरकोटमा चौबीसी कालमा र आजभोलिसम्म मुस्लिम धर्म संस्कृति वा संस्कारमा खासै परिवर्तन भएको छैन । त्यतिबेला पनि संस्कृतिको आधार कुरान नै थियो । जसअनुसार बच्चा जन्मना साथ सफा गरेर अजान दिइन्थ्यो । अजान दिँदा कुरान जानेका धर्म गुरुले बच्चालाई कुरान सुनाउँथे । बच्चा जन्मेको ६ दिनमा अकिका कर्म (नाम जुराउने काम) धर्म गुरुद्वारा गरिन्थ्यो । बच्चाको नाम कर्म पछि १ वर्षभित्रमा सुन्नत खतना गरिन्थ्यो । जसलाई लिङ्ग कर्म भनिन्थ्यो । विवाहकर्म (निकाहा) धर्मगुरुद्वारा गराइन्थ्यो । जसमा एक जना धर्म गुरु, २ जना साक्षी र १ जना धार्मिक वकिल जम्मा ४ जना समक्ष केटीले विवाह गरें भन्ने सार्वजनिक घोषणा गर्नुपर्दथ्यो । मृत्यु संस्कारमा पुरुषको शवलाई चोखो पारी शुद्ध कपडा पहिराइदिइन्थ्यो, जसलाई कपन भनिन्छ । महिलाको शवलाई श्रृङ्गार गराइन्थ्यो । शवलाई ताबुकमा राखेर कवरिस्थान (शव गाड्ने स्थल) मा लगेर धर्मअनुसार जनजा पढिन्थ्यो । त्यतिबेलाको चिहान डाँडा दहथुम माथिको डाँडामा थियो । ३ दिनमा धर्मगुरुद्वारा तीजा कर्म गरिन्थ्यो । मरेको १०-२०-३० र ४० दिनहरूमा धर्मअनुसारका कर्महरू गरी चोखिने काम हुन्छ ।[१०२]

यहाँसम्म वर्णित विवरणहरूका आधारमा चौबीसे राज्यको स्थापनापूर्व भीरकोटको धर्म-संस्कृति स्पष्ट बताउन सकिने अवस्था छैन । किनभने त्यस समयमा भीरकोट क्षेत्रमा कुन कुन धर्महरू अस्तित्वमा थिए भन्ने नै स्पष्ट छैन । चौबीसे राज्यअन्तर्गत भीरकोट राज्य अस्तित्वमा आएपछि भने यहाँको धर्म र संस्कृति स्पष्ट खुल्न आउँछ, जसअनुसार यहाँको प्रमुख धर्म हिन्दु र धर्माधिकारीहरू ब्राह्मण जाति भएको पाइन्छ । यिनै ब्राह्मणहरूको प्रभावमा परी अन्य जातिहरूले पनि हिन्दु धर्मलाई अनुसरण गरेको देखिन आउँछ । तर भीरकोटमा मुस्लिम जातिको आगमन भइसकेपछि इस्लाम धर्मको अस्तित्व पनि स्पष्ट

---

१०२ bfl;{ª bxy'd–# lgjf;L jif{ $% sf wd{u'? dxDdb O;'k ldofF;Fu @)^%÷)*÷!* sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

देखिन्छ । बौद्ध धर्मको भने खासै झलक पाइएन । समग्रमा भन्नुपर्दा तत्कालीन समयमा भीरकोटमा धार्मिक सहिष्णुता रहेको पाइन्छ ।

४.४.१. **मठ–मन्दिर, मस्जिद र गुठी व्यवस्था**

खाँण राजाहरूको रिडीबाट लसर्घा आगमन र आलम देवी (कुलदेवी) को स्थापनाको प्रसंग अघिल्ला परिच्छेदमा परेको छ। यहाँ भन्न खोजिएको कुरा के भने त्यतिबेलाका राजाहरू जहाँ-जहाँ राज्य स्थापना गर्थे त्यहाँ-त्यहाँ कालिकादेवीको स्थापना गरी पूजाआजा गर्ने गराउने गर्दथे । जस्तो खिलुङ आगमन लगत्तै खिलुङकालिका, भीरकोट सरेपछि भीरकोट कालिका, गह्रौंमा ग्रहौंकालिका, सतौचण्डी, गोरखा मनकामनालाई लिन सकिन्छ, तसर्थ भीरकोटे राजा पनि कालिकादेवीका भक्त (उपासक) थिए भन्ने तथ्य पुष्टि हुन्छ ।

अब यहाँ (भीरकोट राज्य) भएका प्रसिद्ध हिन्दु शक्तिपीठहरूमा खिलुङकालिका देवी (तस्बिर नं. ३) भीरकोट बडामौलाकालिका (तस्बिर नं. ७) छाङछाङ्दी (छाँया क्षेत्र) पेल्काचौर मनकामनादेवी र मनकामनामा स्थित मनकामना मन्दिर पर्दछन् ।[१०३]

त्यस्तै मुस्लिम धर्म अन्तर्गतका मस्जिदहरूमा दार्सिङ दहथुम गा.वि.स. वडा नं.६ मा २ वटा र वडा नं. ३ मा १ गरी ३ वटा मस्जिदहरू छन् ।[१०४] तिनीहरूको बारेमा छोटो चर्चा गरिन्छ ।

मस्जिदको स्थापनाका सम्बन्धमा मकबुल मियाँ भन्छन् -

> भीरकोटे राजाद्वारा मुस्लिमलाई ल्याइएपछि आफ्नो धर्मअनुसारको कर्म गर्ने अनुमति दिइयो । तर गौवधनिषेध गरिएको थियो । दहथुम गा.वि.स. वाडा नं. ३ को हालको मस्जिद शुरुमा पातीको झुप्रो थियो । पछि क्रमशः खरको छाना, ढुंगाको छाना, टीनको छाना हुँदै हालको चऋत्रऋ को अवस्थामा आएको हो । वडा नं. ६ मा रहेका २ वटा मध्ये एउटा टिनको छानो र अर्को चऋत्रऋ

---

१०३ @)^%÷)^÷!^ df :ynut e|d0faf6 k|fKt hfgsf/L .

१०४ *P]hg .*

अवस्थामा छ। यी ३ वटै मस्जिदहरू चौवीसेकालमा नै स्थापना भएका हुन्। यी मस्जिदहरूको कुनै गुठी छैन।[१०५]

चौबीसीअन्तर्गत भीरकोट राज्यको अध्ययन गर्ने क्रममा यस राज्यमा चौबीसे राजाले स्थापना गरेका प्रसिद्ध २ वटा मन्दिर भीरकोटको खिलुङ कालिका मन्दिर र भीरकोट बडामौलाकालिका मन्दिरका बारेमा यहाँ प्रकाश पार्ने कोशिस गरिएको छ :

क) खिलुङकालिका मन्दिर :

लसर्घाबाट खिलुङमा स्थानान्तरण भएका जैन खानले खिलुङका रैति रजाई गुरुङको हातबाट राज्य हात पारेपछि हालको सिद्धार्थ राजमार्गअन्तर्गत पर्ने बयरघारी बजारको आँधीखोला पारी लुब्दिखोला र दरौं खोलाको बीचबाट उठेको रमणीय र अग्लो खिलुङको डाँडोमा किल्ला जमाएका थिए। यस सम्बन्धमा लालबहादुर रोकाहा भन्छन् -

> यहाँ खाञ्चा आउनासाथ कालिका उडेर आइन्। त्यतिबेलाको मूर्ति हाल उत्तरपट्टि जमिनको ३ फिट गहिराइमा छ रे, भ्काँकबाट भनेअनुसार मूर्तिको शिर उत्तरपट्टि फर्केर रहेको छ रे। सो मूर्ति उत्खनन गरेर हेर्न हुँदैन भन्ने मान्यता छ। खिलुङ टुप्पा भन्दा दक्षिणतर्फ सम्म परेको जुन सुन्दरचौर छ त्यहाँ दक्षिणकालिकाको मन्दिर थियो। यी दुवै मन्दिरमा हामीले जान्दासम्म कुशको छाना हुन्थ्यो। खाञ्चा खान यहीँ मरेका रहेछन् र रानी सती गएकीले यहाँ सतीपोला भन्ने ठाउँ छ। उक्त सतीपोला खिलुङकालिका मन्दिरबाट पश्चिम-दक्षिण कोणको करीब ५०० मिटर दुरीमा छ। कोटघरको उत्तर तर्फ ५०० मिटरमा रहेको डाँडो राजाको फुलबारी हो। फूलबारी भन्दा दक्षिणमा चुच्चो परेको थुम्को बजकोट हो। यहाँ चामबराजुको पूजास्थल छ। जहाँ राजा र रानी दुबै मरेपछि तत्कालीन राजाका पण्डित अर्याल थरका चामबराजु भ्कुण्डिएर आत्महत्या गरेको ठाँउ हो। यहाँ हालसम्म पनि बराजुको पूजा गरिन्छ। यो स्थान खिलुङकालिका मन्दिरबाट पश्चिमतर्फ करिब ३०० मिटरको दुरीमा छ। पहिले कालिकाको पूजा गर्दा १४ मुखियाबाट बाली सेर्मा उठाउँदा कोटको लागि छुट्टै उठाएर मेढा चलाइन्थ्यो। यसको पहिले आँधीखोलाको तीरमा गुठी खेत थियो रे। हाल यसको गुठी छैन। पूजाका लागि कुनै सरकारी खर्च आउँदैन।

---

१०५ jflnª g=kf= /fdafR5f lgjf;L jif{ $% sf csa'n ldofF;Fu @)^%÷)*÷!% df ePsf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgfsf/L .

हाल यस मन्दिरको सञ्चालन भीरकोट बडामौलाकालिकाअन्तर्गत नै सञ्चालन गरिएको छ (तस्बिर नं. ३) ।[१०६]

मन्दिरको हालको पूजा विधि र बनावट सम्बन्धमा नित्य पुजारी भन्छन्- यहाँ नवदुर्गा, चैते दशैं र रामनवमीमा बलि पूजा हुन्छ । यहाँ ५ मेढा र नौ मेढाका भाकल आउँछन् । गुठीको व्यवस्था नभएकाले पूजाबाट प्राप्त चामल र नगदबाट नित्य पूजा सञ्चालन गरिएको छ । स्रोतको अभावका कारण मन्दिरको राम्रो व्यवस्थापन गर्न सकिएको छैन । हाल चण्डीस्थान र तोप घरमा जाने बाटोसमेत मर्मत गर्न सकिएको छैन ।[१०७]

खिलुङकोटको वर्तमान अवस्थाका बारेमा स्थानीयवासी दिपक रोकाहा र मित्र झमेन्द्र रानासहित स्थलगत भ्रमण गर्दा बयरघारी बजारबाट एक घण्टा पैदल हिँडेपछि सुन्दरचौर आयो । त्यहाँ कोलेडाँडा नामक ठूलो रोकाहा क्षेत्री गाँउबाट पुन: १ घण्टा उकालो लागेपछि अति रमणीय खिलुङको गुरुङ वस्तीमा पुगियो । डाँडाको टुप्पामा कालिकाको मन्दिर छ । सो मन्दिर पूर्वतर्फ ढोका अन्य तीनतिर झ्यालभित्र देवीको मूर्ति र पूराना हतियारहरू, घण्टहरू छन् । मन्दिरको बाहिर घण्टहरू छन् । मन्दिरको चारैतिर गहिरो तोस (खाडल) खनिएको छ र मन्दिर परिसरमा घैंटा, चिलिम, माटाका चुला, ओखल, पुराना ईंटा आदि भेटियो । हाल मन्दिर वर्गाकारमा निर्मित टीनको छानासहितको सामान्य अवस्थामा छ । मन्दिर परिसरको दृश्य बयान गरिसक्नुकै छैन ।[१०८] खिलुङको सो गुरुङ बस्तीको नाम लुकेको स्वर्ग जुराउँदा उपयुक्त होला जस्तो लाग्छ ।

भीरकोट राज्य स्थापना गर्दा शाहहरूका आदिपुरुष जैन खान (भूपाल) ले स्थापना गरेको पहिलो मन्दिर खिलुङडाँडास्थित खिलुङकालिका मन्दिर हो । खिलुङकालिका मन्दिरको सञ्चालन भीरकोट बडामौलाकालिकाअर्न्तगत सञ्चालन हुने गरेको पाइयो । हाल यस मन्दिरका नाममा गुठी नभएको बुझियो । स्थलगत भ्रमणमा जाँदा यस मन्दिरको पहिले गुठी जग्गा भएको र पछि ४ मुखिया, १६ मुखियाका पालमा गुठी जग्गा रैतानमा परिणत भएको भन्ने अपुष्ट भनाइ सुन्नमा आए तापनि आधिकारिक रूपमा यसको कुनै गुठी छैन ।

---

१०६ nfn axfb'/ /f]sfxf, lvn'ª b]p/fnL uf=lj;= j8f g+= @ lgjf;L jif{ *) sf k"Jf{ lh=k++= ;b:o;Fusf] cGtjftf{ / :ynut cjnf]sgaf6 -@)^%÷^÷@! df k|fKt hfgsf/L .

१०७ jif{ ^# sf g'jfbQ cof{n -dlGb/sf lgTo k'hf/L_ ;Fu @)^%÷)^÷@! sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L_

१०८ @)^%÷^÷@! df :ynut e|d0faf6 k|fKt hfgsf/L .

नेपालको गुठी व्यवस्थालाई हेर्दा एकीकरण पूर्व मठ-मन्दिरहरूको नाममा जग्गा राखिएता पनि त्यसको व्यवस्थित लगत राख्ने चलन नभएकोले त्यति बेलाको गुठी व्यवस्था व्यवस्थित रूपमा भएको पाईदैन । हुनत एकीकरणताका गोरखालीलाई सहयोग गर्ने राज्यका जनताका प्रमुख व्यक्तिलाई प्रोत्साहनस्वरूप गुठीअन्तर्गतको जग्गा पुरस्कार दिने गरिएको पनि रहेछ । उदाहरणका रूपमा गह्रौंकोटका गोप्य समाचारहरू गोरखालीहरूलाई उपलब्ध गराएवापत गह्रौं कालिकादेवी (मन्दिर) को नाममा गह्रौंकोट राज्यले राखेका गुठी जग्गाहरू पुरस्कार स्वरूप दिएको हुनाले हाल सो मन्दिरको गुठी नभएको कुरा खुल्न आएको छ भने कतिपय ठाँउमा चौवीसी राज्यहरूको एकीकरणपछि नायब बहादुर शाहको पालामा बहादुरी देखाउने व्यक्तिलाई समेत सम्बन्धित क्षेत्रको गुठी जग्गा पुरस्कारस्वरूप दिइएको कुरासमेत खुल्न आएको छ (परिशिष्ट नं. २) ।

भीरकोट राज्यअन्तर्गत पर्ने महत्वपूर्ण कोटमा भीरकोट बडामौलाकालिका मन्दिर र त्यस मन्दिरको नजिकै रहेको बटुक भैरवको मन्दिर निकै प्रसिद्ध छन् । मेदिनी खाँण खिलुङबाट पूर्वतर्फ भीरकोट सरेर हालको भीरकोटमा कोतघर तथा जगतपुरमा दरबार बनाएको प्रसंग अघिल्ला अध्यायहरूमा विस्तार भइसकेको छ । यहाँ भीरकोट बडामौलाकालिका गुठीका बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको छ ।

मालपोत कार्यालय स्याङ्जाबाट प्राप्त गुठी लगतअनुसार भीरकोट बडामौलाकालिका मन्दिरका नाममा खेत सिम ५-५-१-३ पाखो सीम १३ -१४-२-० गरी जम्मा जग्गा १९-३ -३-३ रोपनी र मोही संख्या ८ देखाइएको छ (परिशिष्ठ नं. ५) ।

भीरकोट बडामौलाकालिका मन्दिरको गुठी र खर्च सम्बन्धमा निर्मला ढकाल लेख्छिन्:

> ...भीरकोट बडामौलाकालिका गुठीको जग्गामध्ये नापी पछि गुठीमा दर्ता भएको जग्गा ४९-९-१-२ रोपनी रहेको छ । गुठी रैतान नम्बरीमा परिणत भएको जग्गा ४२-१०-२-२ रहेको र आर्थिक वर्ष २०४५/०५५ सम्म गुठी रैतान नम्बरीमा परिणत भई प्राप्त रकम नगद रु ३९,४८२/८७ रहेको छ । मालपोत कार्यालयको बजेटबाट गुठीको आफ्नो आयस्ता नभएको हुँदा गुठी संस्थान बा श्री ५ को सरकारले बेहोर्ने गरेको वार्षिक खर्चको रकम

१०४४८/२० (बटुकभैरव पूजाको लागि समेत) बडादशैंमा भीरकोट बडामौलाकालिकामा पठाइन्छ ।[१०९]

वि.सं. १८४५ मा राजा रणबहादुर शाह र नायव बहादुर शाहको पालामा भीरकोटे राजालाई जागिरको रूपमा जग्गा दिएको कुरा खुल्न आएको छ (परिशिष्ठ नं. ३) ।

भीरकोट राज्यमा रहेका अन्य गुठी जग्गाहरूको विवरण परिशिष्ठ खण्डमा रहेका छन् ।

भीरकोटका प्रसिद्ध शक्तिपीठहरूमा कालिका देवीका मन्दिरहरू देखिन्छन् । खाँणहरूले आलमदेवीबाट शुरु गरेको मन्दिर स्थापना कार्यलाई निरन्तरता दिँदै जहाँ जहाँ आफ्नो प्रभाव पार्न सके त्यहाँ त्यहाँ कालिका मन्दिर स्थापना गरेको पाइन्छ । पहिले (चौबीसे कालमा) सबै मन्दिरहरूको गुठी स्थानीय राज्यस्तरबाट सञ्चालन भएको तर ती गुठीहरूको लगत व्यवस्थित रूपमा राखिएको पाइएन । त्यसकारण भीरकोटका शक्तिपीठहरूका गुठी अहिले आएर केही मात्र अस्तित्वमा छन् । धेरैजसो गुठीहरू रैतानमा परिणत भएको व्यहोरा खुल्न आएको छ । कालिकाबाहेक बटुक भैरवको स्थापना पनि ठाउँ ठाउँमा खाँणहरूले नै गरेका थिए । उनीहरूले बटुक भैरवको गुठीभोग व्यवस्था समेत मिलाएका थिए ।

---

१०९ निर्मला ढकाल, इतिहास तथा संस्कृति विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा प्रस्तुत एम.ए.थेसिस, २०५९, पृ. ७२ ।

परिच्छेद : पाँच

भीरकोट राज्यको आर्थिक अवस्था

५.१. राज्यको आयस्रोत

कुनै पनि राज्य सञ्चालन गर्नका लागि खर्चको अपरिहार्य आवश्यकता हुन्छ । किनभने राज्यले प्रशासनिक, न्यायिक क्षेत्रका साथै विकास निर्माणका कामहरू पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । सुरक्षाका लागि सैनिक र हतियार खर्च अनिवार्य नै हुन्छ । यस्तो अवस्था चौबीसे कालमा पनि आवश्यक भइसकेको थियो । हुन त तत्कालीन समयमा उद्योग र उत्पादनको क्षेत्रले उन्नति गर्न सकेको अवस्था थिएन तैपनि राज्यलाई आवश्यक पर्ने खर्च जुटाउन अनिवार्य थियो । यो अनिवार्यता भीरकोटका हकमा पनि लागू भएको थियो । त्यसैले तत्कालीन समयमा भीरकोटको आयस्रोत सम्बन्धमा प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ । चौबीसे राज्यकालमा भीरकोटमा राज्यको आयस्रोतसम्बन्धी विषयमा विभिन्न स्रोतहरूको अध्ययन गर्दा तथा भीरकोटका छिमेकी राज्यहरूको समेत इतिहास हेर्दा जनताबाट उठाइने भुमिकर (तिरो) नै राज्यको प्रमुख आयस्रोत भएको बुझिन आउँछ । यस सम्बन्धमा स्थानीय समाजसेवी दिलिपप्रताप खाँणको अभिमत यस्तो छ-

> राज्यको आयस्रोतको मुख्य आधार नै भूमिकर थियो । राज्यमा राजालाई सघाउने प्रमुख भारदार डिट्ठा-विचारीहरू हुन्थे । तिनै डिट्ठा-विचारीका मातहतमा अमाली, जिम्मालमार्फत भूमिकर उठाइन्थ्यो । भूमिकरमा धान, मकै, कोदो जस्ता अन्नबाली उठाइन्थ्यो । त्यति वेला मौद्रिक कारोबार भएको बुझिदैन ।[११०]

यसै विषयमा वनवासीको राय यस्तो छ-

---

११० aflnª g=kf= lgjf;L lblnkk|tfk vfF0f;Fusf])^%÷!!÷@@ sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

> त्यतिखेरको जीविकोपार्जनको मुख्य आधार खेती र पशुपालन नै थियो। पाखा जग्गामा मकै कोदो र फाँट र टारहरूमा धानको खेती गरिन्थ्यो। भेडा-बाखा, गाई-गोरु र भैंसी पाल्थे। ऊनबाट लेकालीहरूले ओढ्ने ओछ्याउने घुम, राडी, काम्ला र निमाजी बनाउँथे। बोका, खसी, घ्यू र अन्न दिएर राज्यको कर तिर्दथे। मुद्राको प्रचलन भएको नपाइएको हुनाले राज्यको आयस्रोत निश्चित गर्न गाह्रो छ । झारा र बेठी कज्याएर बाटोघाटो, कुलो बाँध निर्माण र खेतीबालीको काम लगाउने गर्थे। थरी मुखिया र कटुवालहरूद्वारा उर्दिपूर्दी गरेर राज्यको कामकाज चलाउँथे ।[१११]

स्वतन्त्र अवस्थामा भीरकोट राज्यको राजस्व संकलन प्रक्रियाका बारेमा जानाकारी हुनेखालका लिखित दस्तावेज पाइँदैनन् तैपनि न्यायिकप्रक्रियामा पक्षविपक्षबाट प्राप्त हुने दस्तुर, दण्ड-जरिवाना, जग्गा जिरायतबाट प्राप्त हुने आयस्ता, रैतीबाट प्राप्त हुने सेर्मासमेत त्यतिखेरका राजस्वका मुख्य आयस्रोत भएको अनुमान हुन्छ ।[११२]

मौद्रिक कारोबार नभएको र लिखित दस्तावेजको अभावका कारण राज्यको आयस्रोत कति र कसरी भन्ने विषय अधुरो रहेतापनि तत्कालीन समयमा जनताले आफ्नो-आफ्नो उत्पादनबाट राज्यकर तिर्दथे र सोही कर नै राज्यको आयस्रोत थियो भन्ने खुल्न आउँछ।

५.२. कृषि

मानव सभ्यताको विकासक्रमसँगै विकसित भएको कृषि प्रणाली नेपालकै प्रमुख पेशा हो। तसर्थ हालसम्म पनि कृषिप्रधान देशका रूपमा नेपाललाई चिनिन्छ। चौबीसेकालको भीरकोटको कृषिप्रणाली तत्कालीन नेपालको पहाडी भेकसँग मिल्दोजुल्दो नै थियो भन्ने आधार निम्न प्रमाणहरूले पुष्टि गरेका छन् :

> भीरकोटमा खाँणहरूको शासन आरम्भ हुनुपूर्व यहाँका पुराना माझी जातिले आँधीखोलामा माछा मार्ने काम गर्दथे। यहाँका गुरुङ र मगरहरूले पाखा-पखेरामा बारी बिराएर मकै, कोदो, फापर, जुनेलो आदिको खेती गर्दथे। खाँणहरूले धान खेतीको प्रविधि भित्र्याएका हुन्। खाँणहरूको आगमनपछि आँधीखोला किनारका

---

१११ b]jLk|;fb /]UdL …jgjf;LÚ ;Fusf] @)^%÷&÷% sf] ;fIffTsf/af6 .

११२ *P]hg .*

फाँटहरूमा धान खेती शुरु भएको हो। धान खेतीबाट यहाँका पुराना मगरजातिका मानिसहरू प्रभावित भएर नै खाँणहरूलाई स्वागत गरे।[११३]

यसै सन्दर्भमा दिलिपप्रताप खाँण भन्छन्- "भीरकोटको सबैभन्दा प्रमुख खेती मकै थियो। दोस्रोमा कोदो-खेती पर्दथ्यो र आँधीखोला, ज्याग्दीखोलाजस्ता फाँटहरूमा धान-खेती हुन्थ्यो। लेकमा कोसे सिमी र वोडाको खेती प्रशस्त हुन्थ्यो। लेकको वोडा सिमी र फाँटका धानबीच विनिमय गर्दथे भन्ने बुझिन्छ।"[११४]

अन्त्यमा भन्नु पर्दा चौवीसी राज्य भीरकोटको मुख्य पेशा कृषि थियो र मकै, कोदो, धान, बोडी, सीमी, बाडा, फापर, खेतीबाट जीविकोपार्जन भएको पाइन्छ।

५.३. पशुपालन

पशुपालन वास्तवमा कृषिप्रणालीसँग जोडिएको व्यवसाय नै हो। भीरकोटमा कृषि र पशुपालन परिपूरक पेशाका रूपमा चलेका थिए भन्ने कुराहरूलाई निम्न आधारबाट बुझ्न सकिन्छ :

> ...गोपालवंशीहरूको प्राचीन प्रभाव भीरकोटमा पनि परेको पाइन्छ। यसै प्रभावका कारणले गाईको पूजा गर्ने, आसौचमा गहुतको प्रयोग गर्ने गरिन्थ्यो। तर गाईको दूध मानिसले पिउने काममा प्रयोग गरिँदैनथ्यो। त्यतिबेला भैंसीपालनले व्यापकता पाएको थियो। भीरकोटमा भैंसीको ध्यू निकै उत्पादन हुन्थ्यो। राजदरबारमा घोडाहरू पालिन्थे। प्रमुख शासक र मुख्य भारदारहरूका लागि यातायतको साधन नै धोडा थियो। राजदरबारका लागि भारतको राजस्थान र तिब्बतको भोटबाट घोडा आयत गरिन्थ्यो भने भीरकोटबाट घोडाको आयात निर्यात व्यापारसमेत हुन्थ्यो। उच्चकुलीन वर्गले पनि घोडा पाल्थे।[११५]

भीरकोटमा पशुपालन सम्बन्धमा रमाइलो प्रसंग उठाउँदै लक्ष्मण रोकाहा भन्छन्-

> ...खाँणहरू लसर्घाबाट खिलुङमा आउँदा हात्ती घोडामा सवार भएका थिए

---

११३ lsrgf;–! :ofª\hf xfn e/tk'/ lgjf;L jif{ *# sf rqmaxfb'/ vfF0f ;+u @)^%÷)#÷!(sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

११४ vfF0f, k"j{jt, kfbl6Kk0fL g+= ! .

११५ P]hg .

रे । त्यतिबेला जंगल र उकालो ओरालोमा समेत हिँड्ने खालका हात्तीहरू ल्याइएका थिए रे । त्यसैले होला यहाँ (खिलुङ कोटमा) ठूलो ढुंगामा प्वाल पारी हात्ती बाँधिन्थो । अहिले पनि हात्तीपोलो नाम गरेको ठाउँ छ ।[११६]

पशुपालनका बारेमा भुवनसिंह अगाडि भन्छन्- "भीरकोटमा पशुपालन जीविकोपार्जनको दोस्रो पेशा थियो । यहाँ घोडा सवारका लागि, गाई पूजा र मलका लागि, गोरु जोत्नका लागि, भैंसी दूध-घ्यूका लागि, कुखुरा मासुका लागि र मतवाली जातिमा सुंगुर तथा बाख्रासमेत पालिन्थ्यो ।"[११७]

उपर्युक्त वर्णन तथा तत्कालीन चौबीसे राज्यको अध्ययनबाट भीरकोटमा पशुपालन व्यावसाय फस्टाएको थियो भन्न सकिन्छ ।

५.४. उद्योग र खानी

हुनत नेपालमा उद्योगको थालनीलाई हेर्दा घरेलु उत्पादनको इतिहास निकै पुरानो छ भने आधुनिक उत्पादनप्रणालीका दृष्टिले हेर्दा अझ पनि पछाडि नै रहेको अवस्था छ । भीरकोटमा उद्योगका बारेमा वर्णन गर्नु पर्दा त्यति बेलाको उद्योगका सम्बन्धमा वनबासीको अभिमत यस्तो छ-

> ...खेतीपातीका निम्ति चाहिने फलामका औजारहरू फाली, कोदाला, करुवा, बञ्चरा, खुर्पा कामी जातिले बनाउँथे, खानी खन्ने र जग्गा बिराउने काम आग्रीहरू गर्दथे । चुँदाराहरूले काठका भाँडाकुँडा बनाउँथे, तामाका गाग्री-ताउला बनाउने टोहोटा, छालाका नारा, जुत्ता र काठी बनाउने सार्की थिए । कुमाल जातिले माटाका भाँडा बनाउथे, लुगाकपडा सिलाउने काम दमाई जातिको थियो । लेकालीहरूले ऊनबाट ओढ्ने आछ्याउने घुम, राडी, काम्ला र निमाजी बनाउँथे । खसी बोका र घ्यू उत्पादन निकै हुन्थ्यो ।[११८]

भीरकोटमा खानीका सम्बन्धमा खाँण भन्छन्-

---

११६ lvn"a b]p/fnL, sf]n]8fF8f lgjf;L jif{ ((sf nId0f /f]sfxf;Fu @)^%÷)^÷!& sf] ;fIffTsf/af6 k|fKt hfgsf/L .

११७ afg]yf]s b]p/fnL–! lgjf;L jif{ &) sf e'jgl;a clwsf/L IfqL;Fu @)^%÷@÷!(sf] cGtjf{tf{af6 k|fKt hfgsf/L .

११८ jgjf;L, k"j{jt\ kfbl6Kk0fL g+= @ .

तामाखानी कहाँ-कहाँ थिए भनेर तोक्न त गाह्रो छ, तर दक्षिण भीरकोटका विभिन्न क्षेत्र क्याक्मी, चित्रे, ज्याग्दीखोलामा फलाम र तामाका धाऊहरू थिए । धुवाँकोटको फलामखानीबाट फलाम आयात हुनथालेपछि भीरकोटको फलाम खानी निरुत्साहित भयो भने तामा पनि खानीबाट झिक्नुभन्दा आयात गर्दा सस्तो र राम्रो भएकाले खानीको विस्तार रोकिन पुग्यो ।[११९]

चौबीसीकालमा भीरकोटमा ठूला उद्योगको विकास हुन त सकेको थिएन, तैपनि जीवनयापनका लागि अत्यावश्यक वस्तुहरू स्थानीयस्तरमा नै उत्पादन गरिन्थ्यो । स्रोत अभावका कारणले गर्दा खानीका बारेमा स्पष्ट स्थिति बुझ्न सकिएन ।

५.५. व्यापार

मानवीय आवश्यकताहरू पूरा गर्ने क्रममा श्रम विभाजन हुँदै वस्तु विनिमयबाट अतिरिक्त उत्पादनका वस्तु विक्री गर्ने र आवश्यकताका वस्तु खरिद गर्ने काम गरिन्छ । तसर्थ व्यापार नै आवश्यकताको पुल हो । भीरकोट राज्यमा खास गरी चौबीसीकालमा व्यापारको अवस्थाका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस सम्बन्धमा दिलिप खाँणको विचार यस्तो छ-

> ...तत्कालीन समयमा भीरकोटमा वस्तु विनिमय प्रणाली कायम थियो । त्यति वेलाको व्यापार खास गरी लेक र फाँटबीच आफ्ना उत्पादनका वस्तु विनिमय प्रणाली कायम थियो । त्यति बेलाको व्यापार खास गरी लेक र फाँटबीच आफ्ना उत्पादनका वस्तु विनिमय हुन्थ्यो । लेकबाट मकै, कोदो, गेडागुडी फाँटमा ल्याइन्थ्यो भने फाँटबाट धान, चामल लेकतर्फ लगिन्थ्यो । व्यापार गर्ने क्रममा धागो र कपडा काठमाडौंबाट आयात गरिन्थ्यो र भारतबाट समेत वस्तु आयत हुन्थ्यो । ती वस्तुहरू अन्नसँग विनिमय गरिन्थ्यो । पछि मात्र काठमाडौंको मोरु र भारतको कम्पनी रूपैयाँ प्रयोगमा ल्याइयो ।[१२०]

भीरकोटमा व्यापरका विषयमा वनवासी भन्छन्-

---

११९ vfF0f, k"j{jt\, kfbl6Kk0fL g+= ! .

१२० vfF0f, k"j{jt\, kfbl6Kk0fL g+= ! .

…त्यतिवेलाको भीरकोटको व्यापार दुई किसिमको थियो (क) भीरकोट राज्यभित्रको व्यापार (ख) राज्य बाहिरको व्यापार । राज्यभित्रको व्यापारमा अन्न विनिमय हुन्थ्यो भने राज्यबाहिरको व्यापारमा कपडा आयात गर्ने र घ्यू निर्यात गर्ने मुख्य व्यापार थियो । धुवाँकोटबाट फलाम आयात हुन्थ्यो भने भोटबाट घोडा आयात हुन्थ्यो । मुस्लिमहरूको आगमन भइसकेपछि शृङ्गारका वस्तुहरूको व्यापार पनि मौलाएको थियो ।[१२१]

विभिन्न स्रोत र छिमेकी राज्यहरूको समकालीन व्यापार स्थितिलाई हेर्दा भीरकोटमा हाटबजार (छाडछाडदीबजार) विभिन्न हटियाहरूमा नेवार जातिको व्यापार, मुस्लिमहरूको शृङ्गारिक व्यापार, अन्न विनिमय व्यापार सामान्य रूपमा विकसित भएको थियो भन्न सकिन्छ ।

---

१२१ jgjf;L, k"j{jt\, kfbl6Kk0fL g+= @ .

छैठौं परिच्छेद

निष्कर्ष

६.१. निष्कर्ष

लिच्छविकाल र मल्लकालको पूर्वार्द्धसम्मको अवधिमा नेपालको केन्द्रीय शासन बलियो भएका कारण भुरे र टाकुरे राज्यहरूको उपस्थिति देखिन पाएको थिएन। मल्लकालको उत्तरार्धमा नेपालको केन्द्रीय शासन कमजोर भएको अवस्थामा पश्चिममा नागराजले खस राज्य स्थापना गर्नु र अभय मल्लका पालामा खस मल्ल राज्यसमेत टुक्रिन गएकाले नेपालभित्र ५० भन्दा बढी स-साना राज्यहरू अस्तित्वमा आए। कतिपय ठाउँमा त थुमैपिच्छे र टाकुरैपिच्छे राज्य स्थापना भएको अवस्था पनि देखिन आयो। उमराव, मुखियाली, जिमुवाली राज्यसमेत देखा परेका थिए। त्यस्तै अवस्था शाहहरूको भीरकोट राज्य स्थापना गर्ने समयमा पनि रहेकाले शासन हात पर्न सजिलो भएको हो।

बाईसी र चौबीसी राज्यहरूमा छरिएर रहेको भुरे-टाकुरे राज्यहरूको समष्टि रूप नै आजको नेपाल हो। नेपालभित्र विभिन्न भाषाभाषी, अनेकौं संस्कार, अनेकौं जात-उपजात, फरक-फरक पेशा, पोशाक, फरक-फरक जीवनशैली पाइनुमा यिनै बाइसी र चौबीसी राज्यकालमा विकसित भएका र अझ त्यसपूर्वबाट चलनचल्तीमा रहँदै आएका रीतिरिवाज, परम्परा र सभ्यता नै हुन्। त्यसैले वर्तमान नेपालको धार्मिक, सांस्कृतिक, सामाजिक र आर्थिक पक्षको गहन अध्ययन गर्ने हो भने यहाँका टुक्रे राज्यहरूको इतिहासलाई केलाउनुपर्दछ। यिनै चौबीसी राज्यहरूमध्येको एउटा महत्वपूर्ण इतिहास बोकेको राज्य हो भीरकोट राज्य, जहाँबाट नेपाल एकीकरण गर्ने शाहवंशको उदय भएको थियो।

जैन खानले स्थापना गरेको भीरकोट राज्यको आफ्नै मौलिक विशेषता र पहिचान छ। भीरकोटका खान राजाहरूले स्थापना गरेका कोट, मन्दिर, सैन्य गढी, पुराना दरबार, पर्खाल र किल्लाहरू अहिले पनि यस क्षेत्रका ऐतिहासिक र पुरातात्विक धरोहरका रूपमा रहेका छन्। जसमा प्रमुख रूपमा खिलुङकोट, भीरकोट, मनकामना, गृहकोटजस्ता स्थानहरू धार्मिक तथा पर्यटकीय महत्व बोकेका ऐतिहासिक सम्पदाका रूपमा रहेका छन्।

आज हाम्रो देश राजतन्त्रबाट गणतन्त्रमा रूपान्तरण भए तापनि नेपालको इतिहासबाट शाहवंशको इतिहासलाई छायाँमा पार्न मिल्दैन। शाहवंशका बारेमा हाल आएर

जे-जस्ता तर्कहरू गरिए तापनि निजी स्वार्थले होस् वा अन्य कारणले होस् आखिर शाहवंशले लामो समय शासन गरेको कुरालाई एकमतले स्वीकार्नै परेको छ। हिजोका राजाहरूको वंशावली वा पूर्वजहरूको नालीबेली खोज्दै जाँदा उनीहरूको उद्गम राज्य भीरकोट नै हो। हुन त कास्कीबाट शाह थर र गोरखाबाट एकीकरण भए तापनि यिनीहरूको उद्गम राज्य भीरकोट नै थियो। राजखलकहरूको नेपालमा आगमन र उनीहरूको जाति थरका बारेमा इतिहासकारहरूबीचमा मतभिन्नता देखिए तापनि अर्को दरिलो प्रमाण नभेटिएसम्म भूपाल रिडीबाट प्रवेश गरी खिलुङमा आएर भीरकोट राज्यको स्थापना गरेको र सो मिति इ.सं. १४९५ तिर भएको तथ्यलाई मान्नै पर्दछ। यिनै भूपाल (जैन खान) का सन्तान छोरा हरिहर सिंहसम्म एउटै राज्य थियो। हरिहर सिंहपछि आएर राज्यको अंशवण्डा हुँदा जेठा (खाञ्जा) का सन्तान स्याङ्जाको भीरकोट, गह्रौंकोट र ढोरमै सीमित रहे भने कान्छा (मिञ्चा) का सन्तान नुवाकोट, सतौंकोट, कास्कीकोट, लमजुङ, गोरखा हुँदै कान्तिपुरबाट नेपाल बन्न पुगेको हुनाले नेपालको इतिहासमा भीरकोट राज्यको महत्व आफै स्पष्ट हुन्छ।

ऐतिहासिक राज्य भीरकोटमा इ.सं. १४९५ देखि इ.सं. १७८५ सम्म जैनखान, सूर्यखान, मेदिनीखान, किनु खान, रूपा खान, अनन्त, अर्जुन, अनिरुद्र, श्रीनन्द, महेश्वर, अनन्त द्वितीय र ईन्द्रभूपाल खान गरी १२ जना स्वतन्त्र राजाहरूले राज्य गरेका थिए। गृहकोटको युद्ध (१८२७ वि.सं.) मा गोरखालीसँग पराजित भएता पनि १८२८ को सतहूँको ऐतिहासिक युद्धबाट पुनः स्वतन्त्र राज्य भएको भीरकोट अन्ततः १८४२ वि.सं. (इ.सं. १७८५) मा नेपालमा विलय भएपछि भीरकोटको स्वतन्त्र अस्तित्व सदाका लागि मेटिन पुग्यो। वि.सं. १८४२ देखि वि.सं. २०१७ सम्म पराधीन राजाका रूपमा राज्यबाट केही सुविधा र पदवी पाए तापनि यसको संप्रभुता भने वि.सं. १८४२ मा गुमेको थियो।

तत्कालीन समयमा भीरकोटको आफ्नै कमजोरी मात्र जिम्मेवार नभई गोर्खालीहरूको तीव्र राज्यविस्तार नीतिका कारण नै भीरकोटको सार्वभौमिकता जोगिन सकेन। यद्यपिः भीरकोटले जुनसुकै हरकत अपनाए तापनि अस्तित्वमा रहन सक्ने अवस्था थिएन।

शाहहरू कुन वंशका? मुस्लिम, मगर वा भारतीय राजपूत? भन्ने सन्दर्भमा विभिन्न अध्ययन र अनुसन्धानहरूलाई सूक्ष्म रूपले केलाउँदा मुस्लिम जातिका भएर खान थर धारण गरेको जस्तो देखिए तापनि समकालीन इतिहास र प्रचलनलाई हेर्दा त्यतिवेला भारतमा मुस्लिम खानहरू शक्तिशाली भएका र उक्त वंशको नजिक देखाउँदा सुरक्षा र

गौरव बढ्ने कारणबाट खान थर धारण गरेको हुनुपर्दछ। शाह थरका बारेमा त स्पष्ट नै छ कि कुलमण्डनले प्राप्त गरेको पदवी भयो। आजसम्म सर्वाधिक मान्य मत भारतीय राजपूतका सन्तान भन्ने बारेमा विचार गर्दा इ.सं. १४९५ मा रिडीमा आएका पाहुनाले वि.सं. १५०१ (करिब ५-६ वर्ष) मै कसरी शासन हात पारे त ? यो सम्भव देखिँदैन। तसर्थ या शाहहरू यहीँका प्रभावशाली मगर वंशका हुनुपर्दछ या त इ.सं. १४९५ भन्दा धेरै पहिले नेपाल प्रवेश गरेको हुनुपर्दछ। यस विषयमा प्रा.डा. दिलबहादुर क्षत्रीको मत उचित देखिन आउँछ। सोही वंशका प्रसिद्ध इतिहासकार एवं मानवअधिकारवादी विद्वान् ऋषिकेश शाहको संकेत पनि मगर जातितर्फ नै छ। (परिशिष्ट नं. ९)

भीरकोट राज्य स्थापना गर्ने व्यक्तिका बारेमा भूपाल नै हुन् भनी अनेकौं विद्वान्हरू आफ्नो धारणा राख्दछन् तर केही विद्वान्हरू भने उनका छोरा सूर्यखाँणले राज्य स्थापना गरेको भन्ने तर्कहरू पनि प्रस्तुत गर्दछन्। अर्को अत्यन्त महत्वपूर्ण तथा विवादित विषय खाँणहरूको नेपाल प्रवेश मिति कतै ई.सं. १४९५ (बालचन्द्र शर्मा, तुलसीराम वैद्य, डेनियल राइटस आदि), कतै वि.सं. १४९५ (राजाराम सुवेदी) भएका कुरा स्थापित इतिहासकारहरूबीच मतभेद भएकाले यस विवादित विषयलाई पछिका अनुसन्धानहरूले पुष्टि र निक्यौंल गर्नुपर्ने देखिन्छ। तसर्थ यस अन्यौलताको किनारा लगाउनका लागि इतिहासविद्हरूको ध्यान आकृष्ट गराउन चाहन्छु।

भीरकोटको आर्थिक पक्षलाई हेर्दा तत्कालीन समयका चौबीसे राज्यमध्येको खाद्यान्नमा मजबुत राज्य देखिन आउँछ। आँधीखोलामा कहिल्यै अनिकाल पर्दैन भन्ने उक्ति अहिलेसम्म पनि प्रचलित छ। भीरकोटको सामाजिक बनावट र स्थितिलाई हेर्दा चौबीसेकालमा यहाँको समाज हिन्दु वर्णाश्रममा आधारित भए तापनि मुस्लिमसहितका विभिन्न जातिहरू मिलेर बसेका थिए भन्ने पुष्टि हुन्छ। त्यस्तै धार्मिक सहिष्णुता पनि कायम थियो। किनभने मुस्लिम जातिलाई समेत हातहतियार र व्यापारको क्षेत्र दिइएको थियो।

ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा चौबीसेमध्येको एउटा महत्त्वपूर्ण राज्य तथा नेपाल एकीकरण गर्ने शाहवंशकै उद्गम राज्य भीरकोट भएको हुनाले यस विषयमा कलम चलाउन मन लाग्यो। यो शोधपत्रको आधारमा भीरकोट राज्यको ऐतिहासिकता प्रकाशमा आओस्, क्षेत्रीय इतिहास लेखनमा टेवा पुगोस् साथै यस अध्ययनले पछिका पुस्तालाई भीरकोटको अझ गहन अनुसन्धान गर्न सहयोगी बनोस् भन्ने आशा लिएको छु।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

cGtjf{tf{ Pj+ dxŒjk"0f{ hfgsf/L k|bfg ug'{x'g] dxfg'efjx¿

१. अधिकारी, भुवनसिंह (वर्ष ७०), बानेथोक देउराली-१, स्याङ्जा, भीरकोट बडा मौलाकालिका मन्दिरका संयोजक ।

२. अर्याल, नुवादत्त (वर्ष ६३), खिलुङदेउराली-१, स्याङ्जा, खिलुङ कालिका मन्दिरका नित्य पुजारी ।

३. क्षत्री, दिलबहादुर (वर्ष ५४), पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखराका इतिहास विषयका प्राध्यापक ।

४. खाँण, चक्रबहादुर (वर्ष ८३), स्याङ्जा किचनास हाल भरतपुर, खाँण ठकुरी वंशावलीका लेखक ।

५. खाँण, दिलिपप्रताप (वर्ष ४५), वालिङ न.पा. ८, स्याङ्जा, पूर्व उपमेयर, खाँण, शाह र शाही वंशावलीका लेखक ।

६. मियाँ, इसुप (वर्ष ४५), दार्सिङ दहथुम, स्याङ्जा, मस्जिदका धर्म गुरु ।

७. मियाँ, मकबुल (वर्ष ४६), वालिङ न.पा. रामबाच्छा, स्याङ्जा, समाजसेवी ।

८. रेग्मी, देवीप्रसाद 'वनवासी' (वर्ष ६६), वालिङ न.पा. ७ अर्मादी, स्याङ्जा, साहित्यकार ।

९. रोकाहा, लक्ष्मण (वर्ष ९९), खिलुङ देउराली-२, स्याङ्जा, ज्ञानवृद्ध ।

१०. रोकाहा, लालबहादुर (वर्ष ८०), खिलुङ देउराली-२, स्याङ्जा, भूपू सुवेदार, पूर्व जि.पं. सदस्य ।

११. शर्मा, महेश्वर (वर्ष ७९), चिलाउनेवास, स्याङ्जा हाल काठमाडौं, साहित्यकार एवं इतिहासकार ।

अंग्रेजी पुस्तकहरू

1. Chemjong, Iman Singh, History and Culture of Kirat People, (3rd Edition, Vol. 2), Kathmandu: Pushparatna Sagar, 1967 AD.
2. Kshetry, Dil Bahadur, *Documents on Nepal, A collection of Diplomatic Correspondences with British-India, Sanads and Lalmohars*, Pokhara: Parbati Chhetri, 1998.
3. Hamilton, F.B., *An Account of the Kingdom of Nepal*, Delhi: Asian Publishing House, 1971.

नेपाली पुस्तकहरू

१. अधिकारी, विश्वप्रेम, *आँधीखोले लोकसंस्कृति,* स्याङ्जाः विजयकुमार अधिकारी, वि.सं. २०५६ ।

२. आचार्य, बाबुराम, *श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी,* (भाग-१), काठमाडौं : श्री ५ को प्रेस सचिवालय, राजदबार, वि.सं. २०२४ ।

३. --------, *श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी,* (दोस्रो संस्करण, भाग-१), काठमाडौं : श्री ५ को संवाद सचिवालय, राजदबार, वि.सं. २०६१ ।

४. क्षत्री, गणेश र रामचन्द्र रायमाझी, *नेपालको इतिहास* (दो.सं.), काठमाडौं : एशिया पब्लिकेसन्स, वि.सं. २०६० ।

५. क्षत्री, नारायणप्रसाद, *आलमदेवी र शाहवंश,* स्याङ्जा : जिल्ला पञ्चायत कार्यालय, वि.सं. २०३५ ।

६. खाँण, चक्रबहादुर, *खाँण ठकुरी वंशावली,* काठमाडौं : योगेन्द्रबहादुर खाँण, सुप्रवाह प्रकाशन, वि.सं. २०६० ।

७. खाँण, दिलिपप्रताप, *खाँण, शाह र शाही वंशावली,* स्याङ्जा : कविता खाँण, ग्लोबल अफसेट प्रेस, वि.सं. २०६० ।

८. घिमिरे, विष्णुप्रसाद, *पाल्पाको सेन राज्य,* चितवन : पद्मा घिमिरे, वि.सं. २०४५ ।

९. ज्ञवाली, सूर्यविक्रम, *पृथ्वीनारायण शाह,* दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन, सन् १९७६ ।

१०. थापामगर, प्रदीप, *शाहवंशीय राजखलक र मगरहरू,* काठमाडौं : लाफा प्रकाशन, सन् २००० ।

११. पन्त, दिनेशराज, गोर्खाको इतिहास (भाग-१), काठमाडौं : दिनेशराज पन्त, वि.सं. २०४१ ।

१२. -------, गोर्खाको इतिहास (भाग-२), काठमाडौं : दिनेशराज पन्त, वि.सं. २०४३ ।

१३. पाण्डे, सरदार भीमबहादुर, *त्यस बखतको नेपाल* (भाग-१), काठमाडौं : सरदार भीमबहादुर पाण्डे, वि.सं. २०४४ ।

१४. राइट, डेनियल (अनु. मुन्सी शिवशंकर), *हिष्ट्री अफ नेपाल,* दिल्ली : लो प्राइस पब्लिकेशन्स, सन् १९९० ।

१५. वैद्य, तुलसीराम, *पृथ्वीनारायण शाह,* दिल्ली : अन्मोल प्रकाशन, सन् १९९३ ।

१६. शर्मा, बालचन्द्र, *नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा,* वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी, वि.सं. २०२२, २०३३ ।

१७. शर्मा, महेश्वर, *जैन खाँण,* स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन, वि.सं. २०६१ ।

१८. ------, *स्याङ्जाका चौबीसे राज्यमा रुमलिँदा,* स्याङ्जा : आस्था प्रकाशन, वि.सं. २०५६ ।

१९. सुवेदी, राजाराम, *कास्की राज्यको इतिहास,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, वि.सं. २०६० ।

पत्रिका

१. शाह, ऋषिकेश, लाफा (वर्ष ४, अंक १२-१३), काठमाडौं : सन् १९९५ ।

अप्रकाशित शोधपत्र तथा प्रतिवेदनहरू

१. ढकाल, निर्मला, *स्याङ्जा जिल्लामा गुठी व्यवस्था,* इतिहास तथा संस्कृति विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा प्रस्तुत एम.ए. थेसिस, वि.सं. २०५९ ।

२. पाण्डे, टोकराज, *आलमदेवी एक ऐतिहासिक अध्ययन,* त्रि.वि., इतिहास केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत एम.ए. थेसिस, वि.सं. २०६२ ।

३. पौडेल, चन्द्रकान्त, *कास्कीकोटको ऐतिहासिक अध्ययन,* इतिहास तथा संस्कृति विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरामा प्रस्तुत एम.एम. थेसिस, वि.सं. २०५९ ।

४. रेग्मी, देवकी, गह्रौं राज्यको ऐतिहासिक अध्ययन, इतिहास तथा संस्कृति विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा प्रस्तुत एम.ए. थेसिस, वि.सं. २०६१ ।

५. श्रेष्ठ, टेकबहादुर, *चौबीसे प्रदेशको इतिहास,* एसियाली अनुसन्धान केन्द्र काठमाडौंमा प्रस्तुत प्रतिवेदन, वि.सं. २०४१ ।

६. सुवेदी, राजाराम, *स्याङ्जाको इतिहास',* गण्डकी सामाजिक गुठीद्वारा स्याङ्जामा आयोजित गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र, वि.सं. २०६० ।

kl/lzi6 M !

k|ZgfjnL

१. यहाँको शुभनाम ?

२. खाँण शब्दको अर्थ र उत्पत्ति सम्बन्धमा बताइदिनुहुन्छ कि ?

३. खाँणहरूको खिलुङ आगमन कसरी र कहिले भयो होला ?

४. सर्वप्रथम खिलुङमा आएर बस्ती बसाएको कुन ठाउँ होला ?

५. खिलुङमा राज्य स्थापना गर्नुपूर्व खिलुङ र भीकोटमा कसको र कस्तो राज्यव्यवस्था थियो ? उल्लेख गरिदिनुभए आभारी हुने थिएँ ।

६. खाँणले खिलुङमा कसरी राज्य हात पार्न सफल भए होलान् ?

७. खिलुङबाट भीरकोटमा कुन राजा सरेका हुन् र सर्नुको कारण के थियो होला ?

८. भीरकोटको सैन्य, गढ र राजाको बस्ती (दरबार) शुरुमा कहाँ थियो ?

९. जगतपुरमा राजदरबार कसले र के कारणले बनाए होलान् ?

१०. खिलुङ र भीरकोटमा रहँदाका स्वतन्त्र राजाहरुका प्रमुख कार्यहरु लडाइँ, सैन्य अवस्थाका बारेमा उल्लेख गरिदिनुहुन्छ कि ?

११. नेपालमा विलयपछिका राजाहरु (रजौटाहरु) को अधिकार क्षेत्र कति थियो होला ?

१२. वि.सं. १८४२ (नेपालमा विलय हुने समय) मा भीरकोट राज्यको सिमाना कहाँबाट कहाँसम्म थियो होला ?

१३. शाहवंशका पूर्वजहरुले खाँण थर धारण गर्नुको पछाडि के रहस्य होला ?

१४. खाँणहरुको राज्य स्थापना पूर्व र पश्चात् भीरकोटको आयस्रोत, पेशा र जातिका बारेमा उल्लेख गरिनदिनुहुन्छ कि ?

१५. भीरकोट राज्यको सामाजिक संरचना, चाडबाड, धर्म, संस्कृति कस्तो थियो होला ?

१६. भीरकोटे राजाको प्रतीक चिन्ह र पोशाक कस्तो थियो होला ?

१७. खानी, उद्योग र सिंचाई सम्बन्धमा राज्यपक्षको ध्यान र योगदान कस्तो थियो होला?

१८. भीरकोटस्थित मुस्लिम जातिको आगमन किन, कहिले र कहाँबाट भएको होला ?

१९. भीरकोटको राजस्व सङ्कलनप्रक्रिया कसरी सञ्चालन भएको हुँदो हो ?

२०. भीरकोटको अन्य राज्यहरुसँगको सम्बन्ध कस्तो प्रकारको थियो होला ?

२१. भीरकोटका विभिन्न धार्मिकस्थलहरुको गुठी व्यवस्था कस्तो थियो ?

kl/lzi6 M @

भीर्कोट राजाको विद्रोहपछि नेपालले गरेको स्थिति १८४९ को पत्र ।

श्री ५ रणबहादुर शाहको प्रशस्ति ... ...

स्वस्ति श्रीगिरिराजचक्रचूडामणि नरनारयणेत्यादिविविधविरुदावलि विराजमानमानोन्नत श्रीमत्महाराजा श्रीश्रीश्री हरिकृष्ण षानके आजसम्म इन्द्रभूपाल षानकन भीर्कोटको रजाइ थामिवक्स्याको थियो, आफ्ना पुर्षाले गऱ्याको धर्म नराषि आफालन पसता र उनको हाम्रा हुकुममा नचलदा इन्द्रभुपालषानकन षोसितिमिलाई भिर्कोटको रजाई थामिबक्यौं, तिमलाई तिम्रासन्तानलाई हामीले गोरषाको ढुंगाको सोझो गर्न्ज्याल हाम्रा हुकुममा चलन्ज्याल तिमलाई तिम्रासन्तानलाई हामीले हाम्रासन्तानले नषोसनु गरि ताम्वापत्र वक्स्यौं आफ्ना षार्तिज्मासँग गादिमावसि गोर्षाको ढुंगाको सोझो गरि रजाईको भोग्यगर. इतिसम्वत् १८४९ सालषौपवदि ९ रोज छ मुकाम कान्तिपुर राजधानी ... ...

भीरकोट सतहूँ

१८४३

(स्रोत : राजाराम सुवेदी, *कास्की राज्यको इतिहास,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६०, पृ. ३२८ ।)

kl/lzi6 M

सतहूँ र भीर्कोटे राजालाई जग्गा जागिर दिएको १८४५ को पत्र ।

स्वस्ती श्रीमन्महाराजधिराजकस्यरूक्का ... ...

आगेकाजि जिवसाह जगजिन्पाडे पारथभँडारि अम्वसिंरानाप्रवलराजा प्रति भिर्कोटलाई जाहारि सातौंलाई दार्मुवक्यौं. जाहरि र दार्मुकाषेत मध्ये षेतवरोवरपारि आजकालको साधजो हो. सो छुट्याइदेउ. ज्ञाहाको जाउनविसी लेष्याको छँदै षेतवरोवरपारि वाडिदेउ. इतिसंम्वत् १८४३ साल पौषवदि ७ रोज ३ शुभम् काठमाडौं शुभम् ... ...

(स्रोत : राजाराम सुवेदी, *कास्की राज्यको इतिहास,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६०, पृ. ३२८ ।)

kl/lzi6 M $

श्री ३ जुद्ध र कम्याण्डर इन्चिफ पद्मशम्शेरको प्रशस्ति ... ...

प. ४ नं. इलाका साँखरबस्ने अम्बरप्रकाश शाह, रत्नकुमारी माहिला छोरा सुन्दप्रकाश शाहका छोरानाति नवराजप्रकाश शाह कान्छा छोरा रामचन्द्र प्रकाश शाहसमेत के यथोचित उप्रान्त चौं ववरजंशाहका नाति हर्कप्रकाश शाहका छोरा तेजप्रकाश शाहलाई पश्चिम ४ नं. भीर्कोट मौजे सँग्खसमेतको र २७२।५९ को पटिया दरियाको निज तेजप्रकाश २००।१।२३ मा परलोक भएको हुनाले निजलाई दियाको वर्ष १ को मोहरू २७२।५९ को पेटियाजग्गा २००१ सालकावालिदेखि तिम्रवुषातेजप्काश शाह १ तिम्रा कान्छा भाई रामचन्द्र प्रकाश शाह १ तिम्रामुमा रत्नकुमारी १ तिम्रा भतिजा नवराजप्काश शाह १ समेतले ज्यूताभरसम्म वरावर भागवंडालगाई खानपाउने गरी वर्ष १ मा श्रावण भाद्र आश्विन ३ महिनाभित्र जिल्लागोशवरामा कम्पूतिर्जा अड्डामा १ दिन हाजिर भईइयूताभरसम्म खानु भन्ने यो सनद सदरगरी खानुपर्ने ठहराज्यू जो मर्जि हुकं भनी कम्पूतिजखानाका हाकिमकारिन्दाहरुले मुलुकी खड्डामार्फत् हाम्रा हजुरमा विंतिपर्दा जाहेर भयो तसर्थ सो ठहरायेकोमा हामीबाट पनि सदर गरिवक्स्याको छ सोवमोर्जिम गर्नेकाम गर इतिसम्वत् २००० साल पौष.. ... ...

गते रोग शुभम् ... ...

(स्रोत : राजाराम सुवेदी, *कास्की राज्यको इतिहास,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६०, पृ. ३२८ र ३२९ ।)

kl/lzi6 M %

dfnkf]t sfof{no :ofª\hfaf6 k|fKt u'7L nut

क्र.सं.	गुठीको नाम ठेगाना	जम्मा जग्गा	खेत				जम्मा	पाखो				जम्मा	कित्ता संख्या	मोही संख्या	कैफियत
			अव्वल	दोयम	सीम	चाहार		अव्वल	दोयम	सीम	चाहार				
१.	नारायणेश्वर शिवजी ओरन्टे-१	१५-१-२-२			१०-११-१-१		१०-११-१-१			४-१४-१-१		४-१४-१-१	५	२	ज.ध. नारायणेश्वर शिवजी / पुन प्र. शर्मा
२	चन्याई देवता, कर्नडाँडा-३	२-८-०-०			२-८-०-०		२-८-०-०						१	१	चन्याई देवता
३.	शिवजी महादेव गुठी, फोन्ना चराबाफो-६	३-२-२-२			३-२-२-२		३-२-२-२						१		ज.ध. शिवजी महादेव गुठी
४.	शिवजी मन्दिर, [illegible]-४	७-२-२-२								७-२-२-२		७-२-२-२	१		
५.	भिरकोट भीमा कालिका गुठी, [illegible], देउराली-८	१९-३-३-३			५-४-१-३		५-४-१-३			१३-१४-२-०		१३-१४-२-०	३	■ ज.ध.	भीरकोट भीमा कालिका गुठी र सम्बन्धित ज.ध.
६.	कालिका गुठी [illegible], देउराली शिब्बा [illegible]-७	१०-१३-१-१	०-१५-१-०	१-२-१-१	०-१०-२-०	१०-१२-०-१				०-१-१-०		०-१-१-०	२०	१४ ज.ध.	ज.ध. गुठी संस्थान कालिका गुठी र सम्बन्धित ज.ध.
७.	ब्याड्स्फेश्वरी शिवालय आल्मर्क-२, [illegible]	८-१-३-२		३-१-३-२			३-१-३-२			२-१५-३-३	१-०-०-१	५-०-०-०	३	×	ज.ध. ब्याडस्फेश्वरी शिवालय राधु
८	आल्मर्क शिवालय गुठी, आल्मर्क-८	१६-१०-१-२	११-१०-१-२				११-१०-१-२				५-०-०-०	५-०-०-०	१	×	ज.ध. आल्मर्क शिवालय गुठी
९	पौवा गुठी पौवेगौंडे, आल्मर्क-९	५-११-२-२		५-११-२-२			५-११-२-२						११	५	ज.ध. पौवागुठी राजगुठीबाट गुठी संस्थान २०४१।३।१ मा पौवागुठीमा दर्ता २०५६।१।१० मा गुठी सम्बन्धीमा दर्ता
१०.	शिवालय गुठी, छाँघर-९	६-७-३-३								६-७-३-३		६-७-३-३	२	×	शिवालय गुठी ज.ध.
११.	राधा दामोदर मन्दिर, साँघर-६	२-८-१-०		२-८-१-०			२-८-१-०						१	×	ज.ध. राधा दामोदर मन्दिर
१२	राधाकृष्ण गुठी, छाँघर-९	१०-४-३-१				१०-४-३-१	१०-४-३-१						१	×	ज.ध. राधाकृष्ण गुठी जयलाल अधिकारी
१३	चतुर्भुज गुठी छाँघर-९	२८-५-२-३			१०-७-२-३	४-१०-०-१	१५-१-२-३		५-४-०-२	६-११-१-०	११-२-२-२	४३-५-०-०	६	३ ज.ध.	ज.ध. चतुर्भुज गुठी र सम्बन्धित व्यक्तिको नाम